

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

<http://history.org.ua>

Валентина Матях

**УКРАЇНСЬКИЙ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС
РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ
В НАУКОВИХ ПРОЕКТАХ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ**

Київ—2011

Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 10 від 29 листопада 2011 р.)

Відповідальний редактор –
доктор історичних наук, академік НАН України,
професор **Валерій Смолій**

Наукові консультанти:
Сергій Копилов, доктор історичних наук, професор
Юрій Мицик, доктор історичних наук, професор

Матях В.

Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 184 с.

ISBN 978-966-02-6263-8

У пропонованій розвідці на основі опрацювання створеного в Інституті історії України НАН України значного наукового доробку в царині вивчення національного історичного процесу раннього нового часу розглянуто місце установи в конституюванні новітнього напрямку досліджень в Україні та внесок її творчого колективу в формування проблемного поля ранньоновістичних студій та становлення основних інтерпретаційних моделей.

Для науковців, викладачів та студентської молоді, всіх, хто цікавиться проблемами дослідження української історії та прирощення наукового історичного знання.

ISBN 978-966-02-6263-8

© Валентина Матях, 2011

© Інститут історії України НАН України,
2011

ЗМІСТ

Вступ	5
Частина I. Інституційна складова конституювання української новістики та місце в цьому процесі Інституту історії України	8
Частина II. Дослідження ранньоновістичної проблематики в рамках радянської інтерпретаційної моделі української історії	54
Частина III. Формування концептуальних підходів та проблемного поля ранньоновістичних студій в наукових проектах 90-х років ХХ – першій декаді ХХІ ст.	86
Частина IV. Висвітлення українського історичного процесу ранньоновістичної доби в періодичних і серійних виданнях та на сторінках тематичних збірників	130
Іменний покажчик	176

Вступ

Концептуалізація, у зв'язку з інтелектуальними інноваціями останніх десятиліть, в сучасному теоретико-методологічному дискурсі давньої полеміки навколо статусу та пізнавального потенціалу історії актуалізує добре відомий висновок М. Фуко, який, вже традиційно намагаючись віднайти відповідь на питання про значення історичного знання не лише в житті пересічного громадянина, а й в масштабах загальної архітектоники академічної сфери, зазначив: «...місце її не серед гуманітарних наук і навіть не поряд з ними; можна думати, що вона вступає з ними у незвичні, невизначені, неминучі відносини сусідства в певному спільному просторі... Історія утворює “середовище” гуманітарних наук... Кожній науці про людину вона дає опору, де та встановлюється, закріплюється і тримається; вона визначає часові і просторові рамки того місця в культурі, де можна оцінити значення цих наук, однак разом із цим вона окреслює їхні точні межі»¹.

Понад сім десятиліть флагманом розвитку історичної науки в Україні виступає Інститут історії України. Науковими планами цієї установи сьогодні охоплюється широкий комплекс проблем минулого українського соціуму в політичних, соціальних, економічних, культурно-духовних вимірах його історичного буття. Серед дослідницьких пріоритетів перебувають питання становлення та історичної еволюції Української держави; політична культура, свідомість та проблеми ментальності українського суспільства; визначення його місця в системі європейської та світової цивілізацій; історія міжнародних зв'язків України та роль українського фактора в континентальній системі між-

¹ Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – СПб, 1994. – С. 385–386, 389.

народних відносин; Українські національні революції XVII і початку XX ст.; національно-визвольні та культурологічні змагання доби українського Відродження; Україна в подіях Другої світової війни; суспільно-політичні структури та соціально-економічний комплекс підрадянської України; дослідження актуальних проблем української історіографії й джерелознавства; публікація археографічної та історіографічної спадщини тощо.

Важливим сегментом побудови наукових моделей національного історичного процесу на всіх етапах діяльності Інституту виступала ранньоновістична проблематика. Сучасна історіографія має певний досвід врахування внеску вчених установи в дослідження окремих складових української історії зламу середньовіччя і нового часу. Однак фрагментаризований характер таких, почасти полярних в оціночному спектрі, історіографічних студій, на жаль, позбавляє можливості скласти цілісне уявлення про стан дослідження цивілізаційного поступу українців у ранньонову добу, з'ясувати не лише його ретроспективний вимір, а й прогностичні функції, що є одним із реальних шляхів розширення пізнавальних можливостей історичного наукового знання та відкриття нових дослідницьких перспектив. Зрештою, видається актуальним визначити і ту роль, яку відіграє Інститут історії України, як профільна академічна інституція, в конституціонуванні новістики як окремої складової вітчизняної історіографії. Адже проміжок часу в 75 років є цілком самодостатнім для проведення такого узагальнення хронологічним періодом.

При створенні цієї праці використано теоретичний та методологічний багаж організації студіювання над історією української історичної науки, конкретно-історіографічні праці, присвячені характеристичним показникам рівня її розвитку в різних суспільно-політичних умовах, творчості окремих співробітників Інституту, а також висвітленню стану розробки певних тематичних блоків з історії українського раннього нового часу. Її джерельну базу становлять створений в установі науковий доробок в царині дослідження української історії XVI–

XVIII ст., документальний фонд Національної академії наук України та Інституту історії України, оприлюднений у вигляді комплексних видань та окремих джерельних публікацій, а також матеріали діловодства відділу історії України середніх віків і раннього нового часу за весь період його функціонування.

Автор висловлює щиру вдячність всім колегам-новістам, без сподвижницької праці яких сама ідея створення подібної розвідки навряд чи була б можливою.

<http://history.org.ua>

Частина I.

Інституційна складова конституювання української новістики та місце в цьому процесі Інституту історії України

Ще в першій чверті минулого століття німецький вчений Д. Шефер залишив на сторінках своєї біографічної праці такий запис: «Здавна я виношував думку написати історію Нового часу, починаючи з епохи Великих географічних відкриттів, коли погляд європейця поширився на всю земну кулю в ім'я її розподілу...»¹. Збігали роки, і чим більше знань про минуле людської цивілізації накопичувалося в запасниках історичної науки, тим виразніше викристалізовувалася та очевидність, що згаданий історик виявився в своїх творчих намірах зовсім не поодиноким. Навіть побіжний огляд існуючої літератури з нової доби європейської історії засвідчує, що в тематичному полі практично всіх європейських національних історіографій дослідження цього темпорально-цивілізаційного феномена, характеристичні ознаки якого полягали в розриві з абсолютизмом і конфесіоналізмом, становленні громадянського суспільства, зародженні автономістичної традиції, переході від аграрного способу організації господарського життя до сучасної індустріальної економіки, в основі якої знаходяться ринкові відносини, формуванні широких комунікативної та інформаційної систем і здатності до організації усвідомленої науки², посідає одне із пріоритетних місць. За визначенням сучасного російського науковця Л.Р. Хут, «ця епоха відрізняється більшою щільністю подій, масштабами інтенсивних суспільних процесів, глибокими

¹ Schäfer D. Mein Leben. – Berlin – Leipzig, 1926. – S. 149.

² Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории. – М., 1994. – С. 648.

перемінами, котрі відбувалися в житті народів і були пов'язані з визнанням нової буржуазної цивілізації»¹.

Не становить у цьому відношенні виключення й українська історіографія, на всіх періодах еволюційного поступу якої в науковому статусі дослідження історичного процесу нового часу, переважно початкового періоду, з огляду на його місце в національній історії, набувало важливого значення. Однак натомість наукове осмислення тих закономірностей і можливостей, які супроводжували на різних хронологічних відрізках процес прирощення українською історичною наукою базових знань про ранньомодерну добу, диктували як формування загальних концепцій її історіософсько-історичного бачення, так і усталення певних тенденцій щодо висвітлення окремих аспектів та проблем, сьогодні значно поступається інтенсивності конкретно-історичного історіописання і матеріалізується, за незначним виключенням, переважно у невеликих дослідницьких форматах.

На пріоритетному значенні методу періодизації в методології історичного дослідження науковці наголошували неодноразово. Зокрема, це засвідчують як спеціальні наукові розробки, так і напружені дискусії, які періодично виникають в наукових колах щодо поділу як національного, так і всесвітнього цивілізаційного поступу на окремі, схарактеризовані якісними відмінностями від попередніх, етапи². «Будь-яка періодизація, – зазначають, зокрема, сучасні російські дослідники, – являє історичний час у вигляді відрізків, які концептуалізуються як періоди сталого чи відносно незмінного стану суспільства в широкому розумінні, в усякому разі за якимись базовими характеристи-

¹ Хут Л.Р. Новистика: вопросы теории. – М., 2003. – С. 8.

² Див., наприклад: Ранке Л. Об эпохах новой истории. Лекции, читанные баварскому королю Максимилиану II / Пер. с нем. – М., 1898; Козенко В.Д., Садовая Г.М. О периодизации новой и новейшей истории в свете современных трактовок // Новая и новейшая история. – 1993. – № 4. – С. 87–96; «Круглый стол». Проблемы периодизации новой и новейшей истории // Там же. – 1995. – № 1. – С. 77–84; та ін.

ками...»¹. При цьому основним структурним елементом виступає історична категорія епохи «як цілісності культурної системи, соціальної системи і системи особистості»².

Зрозуміло, що будь-яка періодизація в історичній науці є справою умовною, і в основу її в різний час закладалися далеко не однакові критерії. Ми цілком погоджуємося з визначенням, що «будь-яка модель або схема епох є не аналогом минулого, а лише способом структурувати знання про минуле. Її вибір визначається як смаками і світоглядом дослідника, так і завданнями його праці»³. Разом з тим, в результаті своєї еволюції поняття нового часу вже на середину ХІХ ст. помітно концептуалізувалося і набуло означення продиктованого Європою «часу всього світу, всього людства... незалежно від типу і ступеню розвитку того чи іншого суспільства»⁴. Визначаючи його характеристичні риси, німецький дослідник Е. Трельч на початку ХХ ст. підкреслював: «...варто розрізняти Новий час в широкому і вузькому значеннях. В першому значенні він починається з ХV ст., з нової військової і бюрократичної держави, з суверенітету по відношенню до церкви та імперії, у другому – з Англійської революції і Просвітництва»⁵. Відповідно для означення історичного процесу, що протікав у тогочасних цивілізаційних та темпоральних координатах, в національних історіографіях вирізняються як синонімічні дефініції «історія нового часу», «нова історія», паралельно з якими у вжитку перебуває і термін «модерний період» («modern period»), який застосовується для характеристики інноваційних якостей у розвитку певного суспільства. Останнім часом все частіше із загального періоду починає виокремлюватися ранній новий час (early modern time,

¹ Савельєва І.М., Полетаєв А.В. Знання о прошлом: Теория и история: В 2 т. – Т. 1. – СПб., 2003. – С. 556.

² Там же.

³ Там же. – С. 589.

⁴ Там же. – С. 577.

⁵ Трельч Э. Историзм и его проблемы... – С. 648.

early modern period). Надалі саме він і перебуватиме в центрі нашої уваги.

Відокремлення епохи нового часу від доби середньовіччя відбулося фактично в умовах Гуманізму та Реформації. В уявленні італійських гуманістів своєрідним «вододілом» двох великих історичних періодів (зокрема, доба нового часу в європейській історії, згідно з деякими пізнішими історіографічними концепціями, тривала майже п'ять століть) стало XV ст. Однак хронологічні межі нової історичної епохи не є усталеними і до сьогодні. Амплітуда їх коливань, як, до речі, і тлумачення самих термінів «новий час», «нова історія», зазнавали на різних історіографічних етапах і в різних історіографічних школах досить суттєвих видозмін. Зокрема, на пострадянському просторі інтерес до цієї проблеми значно активізувався після відмови від марксистської наукової парадигми. Так, під час роботи «круглого столу», присвяченого проблемам періодизації нової і новітньої історії, який відбувся у Москві у 1995 р. і фактично продовжив розпочату значно раніше дискусію, зазначалося, що підняте питання визріло давно «і стало особливо актуальним..., коли формаційний підхід втрачає свою монополію і все більшу увагу привертає цивілізаційний підхід»¹. Однак на цьому етапі російським вченим так і не вдалося дійти консенсусу щодо хронологічного визначення європейського нового часу. І якщо в західній історіографії нижньою межею цієї епохи прийнято вважати рубіж XV–XVI ст. (що, втім не виключає й наявності альтернативних точок зору), росіянами були запропоновані дещо інші варіанти періодизації, зокрема: 1640–1815 рр.; 1492–1814 рр.; 1566 – до періоду індустріального та постіндустріального суспільств тощо, з відповідними поділами на етапи²,

¹ «Круглый стол». Проблемы периодизации новой и новейшей истории // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 77.

² Козенко В.Д., Садовая Г.М. О периодизации новой и новейшей истории в свете современных трактовок // Новая и новейшая история. – 1993. – № 4. – С. 91; «Круглый стол». Проблемы периодизации новой и новейшей истории // Там же. – 1995. – № 1. С. 78–82.

початок кожного з яких пов'язувався з важливими політичними подіями, які справили великий вплив на хід історії»¹.

Слід зауважити, що, на відміну від російської, в новітній українській історіографії проблема хронологічних меж нового часу фактично не акцентувала на собі уваги науковців, як, по суті, поодинокими були і спроби розрізнити середньовічну і ранньонову епохи на більш ранніх історіографічних етапах. Для радянської історіографії, наприклад, започаткування модернізаційних тенденцій в еволюційному розвої Російської імперії, а відповідно й України як її невід'ємної складової, однозначно відсувалося до реформаційного перелому 1861 р. Весь же суспільно-політичний, а водночас й соціально-економічний поступ (у єдності з його культурно-ментальними вимірами) щонайменше двох з половиною попередніх століть трактувався як пізні середньовіччя.

І все ж, де варто провести межу між середньовічною і ранньомодерною епохами в історії України? Чи не першим запропонував маркувати цивілізаційний розрив між двома періодами відносно українського варіанту 1569 роком, тобто, часом укладання Люблінської унії, І. Лисяк-Рудницький. Водночас верхню межу ранньової доби він співвідносив із повною ліквідацією державних структур Лівобережного Гетьманату та приєднанням до Росії правобережного регіону внаслідок поділів Речі Посполитої². Подібної періодизації українського раннього нового часу дотримується і Я. Грицак³. Пізніше на проблемі визначення нижньої межі українського раннього нового часу побіжно зупинилася Н.М. Яковенко. І хоча навіть в третьому, переробленому та розширеному виданні свого «Нарису історії

¹ «Круглый стол». Проблемы периодизации новой и новейшей истории... – С. 79.

² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994; див. також: L. Rudnytsky Ivan. Essays in Modern Ukrainian History. – Edmonton, 1987.

³ Грицак Я. Украинская историография: 1991-2001. Десятилетие перемен // Ab Imperio. – 2003. – № 2. – С. 437.

середньовічної і ранньомодерної України» (К., 2006) дослідниця, традиційно до запропонованої М.С. Грушевським схеми, співвідносить українські XVI–XVIII ст. почасти з литовсько-польською, а почасти із козацькою добою, у «Вступі до історії» вона вже наводить доволі розлогу характеристику запропонованої європейській історіографії у 1950–1960-х роках т. зв. моделі модернізації та спроб її застосування для хронологізації європейського ранньомодерну¹.

Л. Войтович пропонує означити цю межу (згідно з найбільш поширеним європейським аналогом) зламом XV–XVI ст., умовно вважаючи граничним 1492 р. – рік відкриття Христофором Колумбом Америки для Європи, а для України – рік видачі Віленського привілею, яким удільні князі позбавлялися права зносин з іншими державами та інвеститури, що означало формальне завершення на українських теренах так званої «княжої доби» (щоправда, він тут же додає, що фактично цей процес затягнувся майже до середини наступного, XVI ст.)².

Тим самим, вважає вчений, датування середніх віків у національному історичному процесі цілковито відповідало б найбільш поширеній в європейській медієвістиці схемі³. На таку пропозицію можна було б вповні пристати, якби не одне «але». Адже логічно постає питання: як бути з тими якісними показниками в суспільному розвитку, які для Європи саме й виступають характеристичними ознаками початку нової епохи, – виникненням сучасних національних держав, капіталізацією виробничої сфери і соціальних відносин, приматом науки, фактором революцій, процесами глобалізації тощо. Як відомо, у вітчизняній історії на рубежі XV–XVI ст. ми їх не знаходимо. Отже, цілком логічно припустити, що між українським середньовіччям і раннім новим часом в силу об'єктивних обставин

¹ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 271–274.

² Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Укр. іст. журн. – 2003. – № 4. – С. 138.

³ Там само.

історичного розвитку українського етносу існував так званий перехідний період, в надрах якого поступово і визрівали ті інновації, які повною мірою виявили себе вже на новому історичному етапі, заторкнувши всі сфери життєдіяльності соціуму.

В українському варіанті характерні для європейського модерну механізми руйнування середньовічного способу організації суспільно-політичного простору запускаються в дію з певним відставанням у часі (злам XVI–XVII ст.) і набувають своїх змістових виявів у перетворенні козацької спільноти у новий суспільний стан, формуванні елементів його політичної культури, утворенні за Дніпровими порогами національного військово-державного організму – Запорозької Січі, усталенні в козацькому середовищі автономістичних настроїв щодо Речі Посполитої з поступовим перенесенням їх у ментально-свідомісну сферу українського загалу, культурно-просвітницькій діяльності братств, започаткуванні елементів нового господарювання в економічній сфері тощо.

Певна ж синхронізація виявів ранньомодерної цивілізації на конкретно-історичному ґрунті України і в масштабі всієї Європи припадає вже на XVII ст., яке в історіографії починає означуватися як визначальна фаза на шляху зміни цивілізаційних якостей¹. Узагальнююча характеристика цього століття «як більш-менш єдиного і цілісного періоду європейської історії»² в історичних студіях зводиться до кризових явищ в національно-економічній сфері, «синхронного» сплеску соціальних рухів, наслідком чого стає створення «загальноєвропейської револю-

¹ Барг М.А. Место XVII века в истории Европы // Вопросы истории. – 1985. – № 4. – С. 58–54; Геровский Ю.А. Центральная Европа в XVII веке и ее основные тенденции. – М., 1970; Mousnier K. Les XVI et XVII siècles. Le progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient. – 5 td. – Paris, 1967; The Secularisation of Society in the 17 Century. – М., 1970; та ін.

² Барг М.А. Место XVII века в истории Европы. – С. 60.

ційної ситуації»¹, формування державних утворень нового часу, ґрунтованих на засадах політичної централізації – в суспільно-політичній сфері, кардинальних змін на культурно-духовному рівні, майже тотальна конфесіоналізація якого помітно посту-пається секуляризаційним процесам.

З погляду Ю. Геровського, «весь період XVII ст. можна розглядати як епоху політичних коливань і характерної відсутності стабільності»². Всі зазначені тенденції виявилися наявними і в Україні, яка за своїм географічним положенням опинилася в зоні впливу тих геополітичних процесів, що визначали суспільно-політичний клімат центрально-східного європейського регіону. Однак якщо для більшості європейських країн відмінності XVII ст. від XVIII ст. є достатньо вираженими, то на українських теренах, в силу особливості внутрішньої суспільно-політичної ситуації, започатковані у другій половині XVII ст. процеси знаходять своє логічне продовження і завершення у столітті наступному. Таким чином, сприймаючи запропоноване датування в широкому сенсі, все ж таки в межах нашої праці ми сконцентруємося переважно на українських реаліях другої половини XVI–XVIII ст., періоду цілком цільного в національній ранньомодерній цивілізації, суспільні трансформації і модифікації протягом якого зумовлювалися як внутрішніми, так і загальноєвропейськими чинниками.

На перебігу національного історичного процесу XVII століття позначилося змінами дійсно масштабного характеру, які кардинальним чином трансформували не лише всі життєзабезпечуючі сфери тогочасного існування української спільноти, але й багато в чому визначили її долю в майбутньому. Зокрема, саме в цей час у суспільній свідомості українців міцно вкорінюються такі ціннісні політико-правові категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація та держав-

¹ Див.: Поршнев Б.Ф. Народные восстания во Франции перед Фрондой (1623-1648). – М. – Л., 1948.

² Геровский Ю.А. Центральная Европа в XVII веке... – С. 14.

ницька ідея, демократизм чи монархізм влади, право на працю та землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів тощо, що обумовило становлення на українських теренах нових моделей світосприйняття, політичної культури та соціально-економічних відносин й дозволило Україні впродовж досить короткого проміжку часу не лише продемонструвати світові своє «пан'європейське покликання», а й прилучитися, через утворений тут «культ свободи», до «універсального фонду Європи»¹.

Правомірність виділення українського раннього нового часу в особливий історичний період, що розділяє середньовічну й модерну цивілізації, та популярність його серед дослідників через свою сцієнтичну наповненість роблять цілком правомірною постановку питання про виокремлення ранньої проблематики із сфери медієвістики (як це має місце в Україні фактично до сьогодення) та введення її у предметне поле новістичних студій (ця дефініція, якою маркується «фундаментальна історична дисципліна, предмет якої історія нового часу, тобто світова історія впродовж останніх шести століть»², набула помітного поширення в зарубіжній історіографічній практиці ХХ ст.). Тим самим новістика, як спеціалізована галузь української історіографії, набуває своєї правової легітимації в диференційованій системі сучасної історичної науки.

На користь її самостійного існування (поряд з антикознавством, скіфологією, тюркологією, візантистикою, медієвістикою, литуаністикою, славістикою, русистикою тощо) в усталеній на сьогодні історіографічній системі промовляє ціла низка факторів, і насамперед чітко виокремленні предметна та об'єктна сфери. Так, якщо про українську історіографію в цілому можна говорити, як про «спеціальну галузь історичної науки, яка

¹ Граччоті С. Українська культура XVII ст. і Європа // Всесвіт. – 1995. – № 3–4. – С. 147–148.

² Хут Л.Р. Указ.соч. – С. 8.

вивчає історію, провідні тенденції і закономірності розвитку української історичної думки»¹, а отже увага історіографа цілком закономірно акцентується на зародженні й подальшій еволюції в конкретно-історичних реаліях та ситуативних обставинах того чи іншого історичного періоду наукових концепцій, оформленні інституційної системи історичної науки, діяльності позаінституційних наукових центрів, заснуванні профільних періодичних видань та їх тематичного спрямування, підготовки кадрів професійних істориків, тяглості в процесі накопичення наукового знання тощо², то новістику в цьому контексті слід розглядати як спеціальну історіографічну галузь, що спеціалізується на поглибленому дослідженні процесу нагромадження (у його концептуальному, проблемному, інституційному, персоналізованому, компаративному вимірах) українською історичною думкою наукових знань у сфері вивчення одного із важливих історичних етапів національного цивілізаційного процесу – нового часу, тобто періоду, складовими якого є дві фази: ранньонова доба (умовно окреслена XVI–XVIII ст.) та доба розвинутого модерну (XIX – початок XX ст.). Надалі ми переважно вестимемо мову про першу з них.

Таким чином, предмет української новістики можна визначити як спрямованість дослідницької практики на вивчення широкого кола проблем української історії за доби нового часу, синтезу здобутих наукових знань у цій галузі, надання останній організаційних форм, виявлення закономірностей та особливостей в процесі осягнення нової доби вітчизняною та європейською науковою думкою. Відповідно її об'єктом виступає результативність діяльності як окремих наукових установ, так і безпосередньо тих науковців або творчих колективів, які причетні до створення в українській історичній науці багато-

¹ Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. – К., 2004. – С. 457.

² Див., наприклад: Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты. – М., 1987. – С. 4.

вимірної та науково виваженої моделі реконструкції українського модерного національного історичного процесу в контексті загальних тенденцій розвитку української історичної думки. Цілком закономірно, що в предметне поле новістики входить і науковий аналіз повноти дослідження тієї чи іншої проблеми з історії українського нового часу, застосовуваних при цьому дослідниками інтерпретаційних можливостей та емпіричної бази, виявлення фактору достовірності набутих знань тощо.

З іншого боку, до новістики сповна можна застосувати й таку категоріальну складову загального тлумачення дефініції «історіографія», як розуміння під нею всієї сукупності розробок і наукової літератури з історичної проблематики української нової доби.

До кола основних завдань історіографа, що досліджує історіографічний вимір українського раннього нового часу, слід віднести питання появи перших студій з проблематики цієї доби, визначення тих етапів, які пройшла українська новістика у своєму розвитку, й тих основних закономірностей, які визначали на кожному з них проблемне поле досліджень та зміну дослідницьких пріоритетів. Важливо окреслити й навести характеристичні особливості того наукового середовища, в соціокультурній атмосфері якого у різні історіографічні періоди формувалися загальне історіософське осмислення та концептуальні оцінки місця і значення ранньомодерної доби в історії України, а також оцінити особистий внесок кожного задіяного у вивченні цього періоду науковця в загальну скарбницю наукових знань. Не менш важливим завданням є реставрація діяльності окремих творчих осередків, товариств, університетських кафедр та академічних установ, що в різний час спеціалізувалися на дослідженні різних аспектів ранньомодерної історії України, видавничій практиці або поширенні на широкий загал надбань української новістичної школи. Нарешті, важливим є вписання досягнень у вивченні українського раннього нового часу в загальний історіографічний набуток дослідження європейської ранньомодерної цивілізації.

Саме цими завданнями визначається і проблемне поле українського ранньоновістичного студіювання. Причому, коливання шкали популярності серед дослідників тих чи інших проблем або їхнього тематичного розширення чи звуження за рахунок акцентування уваги на нових пізнавальних аспектах на будь-якому історіографічному етапі знаходиться у прямій залежності від превалюючих на цей час внутрішньонаукових та позанаукових чинників. Як основні тематичні блоки, які практично постійно (інша справа, що з різною глибиною зосередженості на них у різні періоди науковців та евристичної результативності) перебували в полі зору українських істориків-новістів, сьогодні можна виділити соціальні та національно-визвольні змагання українців; добу Національно-визвольної війни середини XVII ст.; військово-політичний виступ мазепинців початку XVIII ст.; аграрний та урбаністичний процеси; зміни в економіці; культурологічні процеси та процеси етностановлення й націотворення; національне державотворення ранньонОВОЇ доби; соціальну стратифікацію та суспільну інституціоналізацію тощо.

Персоніфікація українського раннього нового часу відповідно відбувалася через створення низки портретів проводирів соціальних виступів (К. Косинський, Г. Лобода, С. Наливайко, С. Палій, І. Гонта, М. Залізник, О. Довбуш), українських гетьманів (серед них найбільшою увагою користувалися П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа, почасти І. Скоропадський, К. Розумовський), політичних, церковних діячів та інтелектуалів (П. Могила, І. Гізель, Л. Баранович, С. Яворський, Ф. Прокопович та інші).

В методологічному аспекті студіювання в сфері новістики повністю підпорядковуються тим основним закономірностям, які є характерними для методологічної бази історіографії в цілому. Визначаючи загальну мету методології історіографічних досліджень, відомий російський теоретик в галузі вивчення історії історичної науки О.І. Зевелев вбачав першочергове завдання історіографа в тому, щоб відпрацювати загальні критерії,

з якими слід підходити до вирішення основних завдань історіографічного дослідження. Такими, на його думку, мали стати «встановлення наступності у розвитку історичної думки, визначення принципів виділення головних історіографічних фактів; виявлення співвіднесення історіографічного факту і джерела; констатація об'єктивного внеску істориків, їх праць в становлення і розвиток ... історичної науки; пізнання в історіографічних фактах і іншому історіографічному матеріалі загального, особливого та одиничного; виявлення критеріїв періодизації на основі об'єктивних і суб'єктивних факторів тощо»¹.

Цілком очевидно, що врахування всіх цих складових є необхідною умовою для вибудови сучасної історіографічної моделі процесу осягнення (в емпіричних та теоретичних координатах) українською історичною думкою закономірностей і особливостей національної історії на хронологічному проміжку XVI–XVIII ст. в усій її багатоаспектності і подієвій різноманітності; залучення на цьому шляху досвіду істориків попередніх генерацій; співвіднесення плюралістичних поглядів та вироблених в різних світоглядних парадигмах концепцій і моделей наукових інтерпретацій.

Безумовно, методологія історії історичної науки відзначається, порівняно з методологією історичного студювання, певною різницею в застосуванні методів і принципів наукового пізнання, а також специфікою пропонованих дослідницьких практик. Відзначаючи значення метода для гносеологічного осмислення реалій минулого та конструювання пізнавальних моделей, вчені наголошували на його евристичних можливостях, а також одночасній пов'язаності як з предметом пізнання, так і суб'єктом пізнавальної діяльності². Відіграючи роль своєрідного містка між минулою дослідницькою практикою та її

¹ Зевелев А.И. Указ. соч. – С. 28.

² Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. – М., 1974. – С. 509; Подкорытов Г.А. Историзм как метод научного познания. – Л., 1967. – С. 8.

майбутньою перспективою, метод допомагає тим самим науковцям «знаходити вірний шлях в лабіринті процесів і явищ, що вивчаються»¹. Характеризуючи пізнавальне навантаження метода в історіографії, О.І. Зевелев вбачав у ньому той інструмент, за допомогою якого історіограф здобуває можливість наблизитися до встановлення «об'єктивної істини цієї галузі історичного знання»².

Сьогодні в методологічному арсеналі як українського історика-новіста, так й історіографа, що вивчає процес осягнення ранньої доби національної історії історичною науковою думкою, широкий спектр світоглядних, гносеологічних і логічних, порівняльних, ілюстративних й допоміжних методів і принципів пізнання як загального, так і локального значення. Помітною популярністю у історіографів користуються, зокрема, порівняльно-історичний метод, методи конкретного та логічного аналізу, діалектичного синтезу, статистичний, хронологічний та проблемно-хронологічний, а також методи періодизації та актуалізації наукового знання. Водночас до розряду основних насамперед слід віднести принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності та такі критерії, як якісні зміни в історії історичної науки, трансформації інструментарію та ефективності творчого процесу в діяльності істориків, її організаційних форм. Саме завдяки їх комплексному застосуванню уможливується виконання як історіографією в цілому, так і новістикою, зокрема, таких основних своїх функціональних призначень, як формування наступності і взаємодоповнюваності у творчій взаємодії різних генерацій дослідників; створення загального реноме історичного знання в суспільстві, його одночасного інтегрування в єдину соціогуманітарну систему; виявлення загальних тенденцій та закономірностей розвитку історичної науки та залежності її результативності від позанаукових впливів; критичне засвоєння доробку попередників;

¹ Жуков Е.М. Очерки методологии истории. – М., 1980. – С. 32.

² Зевелев А.И. Указ. соч. – С. 32.

прогнозування шляхів прирощення наукових знань на нових історіографічних витках тощо.

«Дослідити будь-яке явище в історіографії із позиції історизму, – на думку Я. Калакура, – означає з'ясувати, коли і за яких обставин воно виникло, які основні етапи в своєму розвитку пройшло і чим стало тепер»¹. У цьому сенсі можна цілком впевнено говорити про те, що за своєю періодизацією українська новістика підпорядковується тим самим критеріям, які визначають основні періоди в історії вітчизняної історичної науки, а саме: етап свого літописного представлення в другій половині XVII–XVIII ст., цінний тим, що події занотовувалися і набували певних оцінок фактично по їх слідах; побутування романтичного стилю мислення, а відповідно й творення романтизованої версії української історії нового часу протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст.; перехід у стадію наукового знання в другій половині XIX – на початку XX ст.; трансформаційний період радянської доби, коли як сама схема української історії, так і її основні концепції підпорядковувалися звуженому на російському ґрунті марксистській парадигмі та партійно-урядовому диктату; нарешті – повернення на наукові позиції в перебудовчу добу та на етапі проголошення незалежності держави, а також включення в інтегральні процеси, характерні для історіографічної ситуації сьогодення.

«Україні, – зазначив на початку нинішнього століття І.М. Дзюба, – доводиться мати справу не лише із спільними для всього людства проблемами XX і XXI ст., але й з проблемами, успадкованими з XVII, XVIII і XIX ст. Проблемне поле української нації, а значить й української історіографії, має значно складніший рельєф, ніж більшість модерних націй. Насамперед, це проблема історичної ідентичності України, усвідомлення єдності українського етносу, народу, нації з часів Київської

¹ Калакура Я. Українська історіографія. – С. 27.

і козацько-гетьманської доби, яка потребує всебічного дослідження»¹.

Виходячи з цього, сучасний історіографічний конструкт української новістики має являти собою багаторівневу і багатовимірну наукову модель, представлену як у горизонтальній площині, так і вертикальними зрізами. Його вибудова не уявляється можливою без поєднання в одне ціле як знання про новий час, так і знання про шляхи, якими здобувається це знання. В цьому контексті першочергового значення набуває створення інформаційної бази даних, а саме: зібрання та систематизації всієї сукупності історіографічних джерел в галузі новістики, які існують нині у монографічному форматі, а також представлені численними публікаціями в історичній періодиці, тезами та рецензіями. Наступним за цим кроком є окреслення проблемного поля новістичних студій та виявлення наявних у ньому тематичних лакун, а відповідно – визначення першочергових пошукових спрямувань.

Водночас на порядок денний висувуються питання теоретичного осмислення доробку як кожного із задіяних у вивченні українського нового часу науковців, так і цілих наукових шкіл, творчого співробітництва / змагання між ними; продукування нових ідей, шляхів творення нових концепцій. Важливою складовою є також з'ясування того соціокультурного середовища, в якому формувалася особистість кожного конкретного науковця; проникнення в його творчу лабораторію.

Вертикальна складова передбачає виявлення тих загальних тенденцій і закономірностей, які впливали і впливають на стан дослідження перебігу національного історичного процесу на етапі нового часу в українській історичній думці; визначають залежність розвитку новістичних студій, відповідної зміни наукових концепцій, ідей, поглядів, світоглядних парадигм, вдосконалення дослідницького інструментарію, розширення джерельної

¹ Дзюба І.М. Україна перед сфінксом майбутнього // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 11.

бази від загального рівня розвитку вітчизняної історичної науки та тенденцій, що побутують у світовому історіографічному просторі.

Саме входження національної історіографічної складової в цей єдиний простір і спонукає звернути посилену увагу на приведення термінологічно-понятійного апарату, яким оперує українська історична наука, у відповідність із європейськими та світовими аналогами. Можливість поширення в українській історіографії дефініцій «новістика», «новістична україністика», «ранньоновістичні студії» для означення процесу накопичення знань з вітчизняної історії нового часу диктується тим значенням, яке набувають новістичні студіювання на сучасному історіографічному етапі. Зокрема, російський професор Б.М. Комісаров ще наприкінці минулого століття вважав за доцільне охоплювати терміном «новістика» всю сукупність міждисциплінарних досліджень еволюції глобальних процесів у новий час¹. «В системі координат сучасного науково-історичного знання, – зазначає вже згадувана нами Л.Р. Хут, – новістика повинна зайняти достойне місце, яке може бути їй забезпечене за умов активної розробки теоретичних проблем всесвітньо-історичного процесу на конкретно-історичному матеріалі новочасової історії з урахуванням сучасних теоретико-методологічних підходів»². Гадаємо, українській історичній науці, в якій саме дослідження з проблематики ранньоновістичної доби, як і пізнішого ХІХ ст., переважали вже на етапі її науково-інституційного оформлення і залишають за собою чільні позиції на сьогоднішній день не лише за кількісними показниками, а й за своїми прогностичними (через подібність історичних процесів нового часу і сьогодення) можливостями, не варто залишатися осторонь цих загальних тенденцій.

¹ Комиссаров Б.Н. Новістика и изучение глобальных проблем современности // Междисциплинарность в науке и образовании / Всероссийская научно-методическая конференция. 11–13.X.2001. – СПб., 2001. – С. 63–71.

² Хут Л.Р. Указ. соч. – С. 51.

Процес інституювання в царині дослідження українського раннього нового часу фактично збігається з конституюванням у другій половині XIX ст. національної історіографії як окремої галузі наукового знання, і надалі протікає майже синхронно з аналогічними процесами в інших країнах Європи¹. Зокрема, Д.І. Дорошенко оцінював цей період не тільки як час видання великої кількості нового матеріалу, але й детального розроблення окремих частин і періодів української історії, що уможливило спроби наукового синтезу всього історичного поступу, які припадають вже на початок нового, XX ст.² Істотні зміни відбуваються і в організації наукової роботи³. На практиці це знайшло своє втілення у впровадженні в дослідницьку лабораторію нових методологічних підходів, що обумовило становлення різних історіографічних шкіл та напрямів, конкуренція між якими стала потужним стимулом розвитку історичної науки⁴. Поряд з цим спостерігається тенденція до створення розгалуженої мережі позадержаних наукових інституцій у вигляді історико-філологічних чи історико-археологічних товариств з одночасною активізацією дослідницької роботи на історико-філологічних факультетах українських університетів, які, поряд із збереженням своїх освітніх функцій, все впевненіше набувають чинності наукових установ. Прикметно, що цей процес (безумовно, з певними відмінностями) був характерним як для регіону Придніпрянської України, який перебував у складі Російської імперії, так і західноукраїнських земель, що входили на той час до складу Австро-Угорщини. Центрами наукового життя стають історико-філологічні факультети Київського, Львівського, Одеського, Харківського та Чернівецького універ-

¹ Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: Спроба концептуального аналізу. – К., 2000. – С. 178.

² Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 155.

³ Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР з найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983. – С. 7.

⁴ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. – М., 1983. – С. 19.

ситетів, Ніжинський історико-філологічний інститут, в яких поряд із викладанням загальної та російської історії, археології, етнографії напівофіційно (в межах зазначених курсів) починають читатися лекції з історії України і української історіографії, а згодом, в першому десятиріччі ХХ ст., засновуються українознавчі кафедри¹. Відсутність на кінець ХІХ – початок ХХ ст. в Україні історичних академічних установ спонукає українських гуманітаріїв відшукувати інші шляхи для здійснення координації наукової роботи. З незначним розривом у часі такими координаційними центрами стають історичний часопис «Киевская старина» у придніпрянському і Наукове товариство імені Тараса Шевченка у західному регіонах.

У зв'язку із накопиченням величезної кількості документального матеріалу перед українською науковою громадськістю у другій половині ХІХ ст. з усією гостротою постала проблема забезпечення його належного збереження і обліку. За ініціативи Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів 1852 р. було засновано Київський центральний архів при університеті св. Володимира. До складених його співробітниками на початок 90-х років описових книг було включено 24303 документи, переважно з історії України ХVІ–ХVІІІ ст.² Історичний архів існував і при історико-філологічному товаристві Харківського університету. Основу його становило перенесене сюди у 1879 р. архівне зібрання ділової документації Малоросійської колегії, яке включало у себе майже 30 тис. справ за ХVІІ–ХVІІІ ст. і було

¹ Перетц В. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете // Киевская старина. – 1906. – № 6. – С. 43–49; Барвінський А. Заснування катедри історії України в львівському університеті. – Львів, 1925. – 18 с.; Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 37. – С. 42–57, 213–220, 408–418; та ін.

¹ Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби... – С. 51–52.

² Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т. I. – Кн. 1. – Киев, 1891. – С. 493-495.

одним із найбагатших і вагомих за науковою значимістю провінційних архівних зібрань¹. Водночас існувала широка мережа губернських, провінційних і міських архівів, а також єпархіальних, монастирських та церковних архівів і бібліотек. На жаль, заходи, спрямовані на організацію архівної справи на належному рівні, в Україні (як і загалом у тогочасній Росії) не отримали необхідної підтримки з боку держави і продовжували залишатися здебільшого справою ентузіастів.

Набувши певної специфіки в умовах революційного протистояння перших десятиліть наступного століття та Першої світової війни, в цілому процес інституціоналізації історичної науки продовжував зберігати доволі високу інтенсивність і надалі. Однак поряд із усталеними на попередньому етапі формами організації наукового життя в пост-революційну добу в його структуризації започатковується низка інноваційних змін, що насамперед виливаються у перенесення основної ваги з університетських кафедр на новоутворювані інституції.

З 1918 р. основні важелі організації наукових досліджень в Україні зосереджуються в Українській академії наук, у складі якої, згідно із статутом, діяв Історико-філологічний Відділ, який поставив своїм завданням, окрім іншого, «виучувати сучасне й минуле України, української землі та народу»². Характеризуючи діяльність новоутвореної інституції в середині – другій половині 20-х років, Н.Д. Полонська-Василенко, зокрема, зазначала, що їй не тільки вдалося зберегти за собою значення «“провідного”, репрезентативного Відділу, але й зміцнити свої позиції, деякою мірою, перед іншими Відділами». Вчена пояснювала це тим, що на момент фундації Академії наук «широка громадськість цікавилася питаннями україністики і література, історія, мова стояли в центрі її уваги, широкі кола потребували докладних дослідів у сфері історії, історії літератури, мистецтва

¹ Багалеї Д. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Харьков, 1906. – С. 216.

² Дорошенко Д.І. Історія України. – Т. II. – К., 1992. – С. 362.

і жадібно ловили кожне нове слово і саме від Академії наук чекали відповіді на свої шукання»¹. При ВУАН у 1926 р. діяло 9 комісій історичного профілю, зокрема, проблематика українського раннього нового часу розроблялася у межах наукових програм комісії для дослідів над історією громадських течій на Україні, комісії для складання біографічного словника, історичної секції, чотирьох комісій порайонного дослідження історії України, археографічної комісії тощо. У 1927 р. до них додалися комісія старої історії України та комісія дослідження української історіографії, діяльність яких до 1929 р. протікала під загальним керівництвом М.С. Грушевського. Водночас заснована ним Науково-дослідна кафедра історії України мала секції соціального обґрунтування історії і методології; соціально-економічної і політичної історії; історико-культурну, а також підкомісії матеріальної культури та духовної культури. Із вчених-новістів до складу кафедри, окрім М.С. Грушевського, входили Й.Ю. Гермайзе, О.С. Грушевський, В.Г. Герасимчук та І.П. Крип'якевич. Її аспірантуру закінчили П.П. Клименко та В.І. Щербина². У 1920-х роках в Україні спостерігається й помітне пожвавлення археографічної роботи. Зокрема, зусиллями археографічної комісії при ВУАН (очолював її академік В.С. Іконніков, а після його смерті Й.Ю. Гермайзе) було видруковано або підготовлено до друку низку корпусних тематичних видань з історії XVII–XVIII ст., а також ухвалене рішення про підготовку для публікації 8-ми томів «Архіву Запорозької Січі». Паралельно велику роботу щодо введення у наукових обіг джерельного матеріалу, зокрема, й з української історії раннього нового часу, здійсню-

¹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук: Нарис історії. – К., 1993. – С. 77.

² Грушевський М. Науково-дослідна кафедра історії України в Києві // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 172–173; Його ж. Історична секція української Академії Наук // Україна. – 1926. – Ч. I. – С. 160; Його ж. Українське Наукове Товариство в Києві та Історична Секція Української Академії Наук // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 187.

вала комісія для вивчення історії західно-руського та українського права.

У післявоєнну добу та на нинішньому історіографічному етапі інституційний рівень розвитку ранньоновістичних студій пов'язаний (із незначними змінами у назвах та у часі заснування) з діяльністю таких профільних наукових установ вузівської та академічної систем, як Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Національний університет «Киево-Могилянська академія», Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, спеціалізовані центри при Харківському, Одеському, Дніпропетровському, Львівському, Черкаському, Чернівецькому та ін. університетах тощо; Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, а також Центральний історичний архів України (київська та львівська філії). Однак перші позиції в цій структурній ієрархії незмінно, починаючи з 1936 р., належать академічному Інституту історії України.

Заснування цієї наукової установи та її діяльність сьогодні мають достатню історіографію, а отже не вважаємо за доцільне зупинятися на цьому детально. В контексті задекларованої нами проблеми вбачаємо своє завдання у тому, щоб акцентувати увагу на ролі, яку на різних історіографічних етапах та в різних суспільно-політичних умовах відігравав Інститут в процесі дослідження важливої складової національної історії, а саме: доби активізації в Україні державотворчих та націотворчих процесів, утвердження й функціонування Української козацької держави, а відповідно – і конституювання (за досягнутими кількісними і якісними показниками) української новістики.

Проблематика з вивчення українського історичного процесу зламу середньовіччя – раннього нового часу традиційно на всіх етапах діяльності установи посідала чільне місце в її науково-дослідних планах, хоча питома вага новістичних студій

в загальному науковому доробку творчого колективу в різний час зазнавала певних коливань. Спробуємо проілюструвати це сухою мовою статистики. Так, протягом перших передвоєнних років існування Інституту всього вийшло друком 19 наукових праць, серед них – 7, які містили новістичну складову. У 1941 р. із 4 монографічних видань всі 4 присвячено новістичній тематиці. Відповідно воєнні роки характеризуються загальним зменшенням наукової продукції установи, в тому числі і монографій, присвячених ранньому новому часу (2 із 6).

Дані про видавничу діяльність Інституту у повоєнний час (власне до проголошення незалежності Української держави) спробуємо відобразити за допомогою відповідної таблиці:

<i>Роки</i>	<i>Загальна кількість видань монографічного формату</i>	<i>Праці з української новістики</i>
1946	2	1
1947	3	3
1948	2	0
1949	1	0
1950	2	1
1951	4	1
1952	2	1
1953	9	6
1954	34	22
1955	15	3
1956	8	2
1957	30	2
1958	12	0
1959	20	5
1960	20	4
1961	15	2
1962	20	4

1963	33	6
1964	18	2
1965	18	3
1966	13	1
1967	37	8
1968	20	4
1969	26	6
1970	34	4
1971	30	8
1972	25	5
1973	17	4
1974	29	4
1975	20	2
1976	21	3
1977	23	2
1978	26	6
1979	25	3
1980	26	3
1981	28	4
1982	34	10
1983	32	9
1984	32	2
1985	33	1
1986	40	6
1987	35	2
1988	35	1
1989	45	7
1990	34	5
Разом	998	178

І хоча в цю таблицю закладено певний допуск на похибку (ми не наполягаємо на тому, що нами стовідсотково враховано всю випущену за ці роки Інститутом наукову продукцію, зокрема, сюди не входять статті в інститутських та позаінститутських

періодичних виданнях, тези наукових конференцій тощо, водночас до числа новістичних зараховано ті загальні праці, в яких розділи з історії ранньонової доби є достатньо розлогими), в цілому вона доволі точно відображає загальну ситуацію з розробкою ранньоновістичної проблематики вченими Інституту з проекцією на всю історичну науку радянської України.

У наступний час ранньоновістична складова в науковому доробку вчених установи помітно збільшується. Так, у 1991–2005 рр., тобто, лише за п'ятнадцять років, проблемам раннього нового часу присвячено 147 великоформатних публікацій. Причому в їх загальній кількості значно зростає відсоток індивідуальних монографій, а також тематичних колективних видань.

Вочевидь, не менш цікавим є й такий показник: з 1936 по 2006 рік в Інституті загалом було захищено 808 дисертацій, з них по тематиці раннього нового часу – 94, зокрема, інститутськими співробітниками та аспірантами – 52.

Отже, в даній частині праці обмежимося суто зовнішніми характеристиками динаміки організації в Інституті історії України дослідницької роботи щодо наукової реконструкції національного історичного процесу раннього нового часу. Про якісні зрушення та розширення дослідницької тематики мова піде далі.

Зауважимо, що далеко не другорядним чином позначився на цьому і політико-ідеологічний фактор, який на певних етапах фактично зводив нанівець дію об'єктивних внутрішніх тенденцій в поступі історіографічного процесу. Фактично вирішальним виявився, зокрема, його вплив і на результативність перших років функціонування нової історичної інституції у складі реорганізованої у липні 1936 р. Академії наук.

Як відомо, постанову Президії АН УСРР, якою закріплювалося розпорядження ЦК КП(б)У про створення Інституту історії України, було ухвалено 27 липня 1936 р. Однак уже від початку 30-х років повною мірою виявляють себе ті процеси руйнації національної історіографічної традиції, які започаткувалися в надрах історичної науки в попереднє десятиліття. Ці процеси насаджувалися у вітчизняний історіографічний простір

штучно органами влади й цілковито підпорядковувалися завданням нівелювання національних особливостей новостворюваної соціальної спільноти – радянського суспільства, в тому числі й шляхом нищення історичної пам'яті народів, на основі яких ця спільнота формувалася. «1920-ті рр. були часом перших тяжких випробувань для кадрів історичної науки, – зазначає сучасний російський дослідник А.М. Дубровський, – найсуворішою школою виживання. Саме у цей час були створені психологічні підстави для підпорядкування вчених владі, почалося їхнє пристосування до нових умов»¹.

Програмні засади нової політики ідеологічних структур щодо академічної сфери і формування нової радянської наукової інтелігенції було озвучено у виступі М.М. Покровського на пленумі Комуністичної академії, який відбувся у квітні 1929 р. Зокрема, у ньому наголошувалося, що «необхідно почати рішучий наступ на всіх фронтах наукової роботи, створюючи свою власну марксистську науку»². Сьогодні цей виступ розцінюється як заклик (прикметно, що він прозвучав із середини наукового середовища, що красномовно засвідчує, з одного боку, весь цинізм владних структур щодо підпорядкування ідеологічним завданням наукової сфери, з іншого – демонструє девальвацію ціннісних основ наукової інтелігенції) «до згортання історії як науки»³. І якщо наслідки цього виступу боліче позначилися на діяльності наукових історичних інституцій Москви і Ленінграда (як відомо, у 1929 р. було ліквідовано Інститут історії РАНІОН, припинили свою діяльність Товариство історії стародавностей російських при Московському університеті, Російське історичне товариство в Ленінграді, Московське та Російське археологічні

¹ Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). – Брянск, 2005. – С. 115.

² Торбек Г. Деятельность Коммунистической академии. Работа Пленума, президиума, секций и институтов // Вестник Коммунистической академии. – 1929. – № 33 (3). – С. 270.

³ Дубровский А.М. Историк и власть... – С. 115.

товариства, всі архівні комісії, заборонялися наукові пошуки в галузях геральдики й генеалогії тощо), то для провінційних осередків, якими, з позицій центру, зокрема, вважалися українські установи історичного профілю, це фактично означало початок згортання дослідницької роботи в традиційній проблематиці.

Радянська влада добре усвідомлювала те, що створити новий психологічний мікроклімат в академічному середовищі можливо лише за умови виведення за його межі достатньо потужного наукового потенціалу, вихованого на принципах і традиціях класичної історіографії. І хоча на сьогодні вже добре відомі ті методи, що застосовувалися відповідними органами в ході т. зв. «чисток» в рядах науковців, а також згубні для історичної науки наслідки їх застосування, цинізм, з яким влада добивалася своєї мети, продовжує вражати. Так, фабрикація у 1929–1930 рр. т. зв. «Академічної справи» спричинила масові арешти істориків Москви і Ленінграда. Одночасно ця хвиля репресій охопила і Україну. Одним із перших серед істориків-новістів у 1929 р. на заслання було відправлено академіка ВУАН М.С. Слабченка. Тим самим фактично призупинялися на невизначений час наукові дослідження в галузі української історії в Одесі, третьому, за визначенням О.П. Оглоблина, після Києва та Харкова науковому центрі України¹. Переслідувань, арештів, фізичної страти зазнали такі відомі фахівці в галузі українського раннього нового часу, як Й.Ю. Гермайзе, О.С. Грушевський, І. Черкаський, Н.Ю. Мірза-Авак'янц, В.О. Барвінський, Я.П. Новицький, Л.О. Окиншевич, О.О. Рябінін-Скляревський, А. Ярошевич та багато інших. Якимось дивом неушкодженими фізично, проте такими, що зазнали численних перешкод в своїй професійній діяльності, виявилися О.П. Оглоблин, М.Н. Петровський, Н.Д. Полонська-Василенко, Д.І. Яворницький та ін. Апологети режиму доходили до того, що разом із вченими безжалюно знищували їхній науковий доробок. Тим самим вітчизняна

¹ Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. – К., 2003. – С. 55.

історична наука прирікалася не лише на штучний розрив в традиції дослідження окремих проблемних блоків, а й, по суті, втрату цілих усталених на кінець 20-х років наукових напрямів, здолати що українським історикам вдалося лише наприкінці ХХ ст.

Серед знищених у 30-х роках праць з української новістики опинилися твори Д.І. Багалія, монографія О.П. Оглоблина «Українська фабрика XVIII–XIX ст.». Були розсіпані набірні примірники збірників, підготовлених історичною секцією ВУАН, зокрема, «Полуднева Україна», т. VII видання «Праці Комісії соціально-економічної історії України», т. VII «Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права», т. V «Українського археографічного збірника», в якому мало бути надруковане «Генеральне слідство Полтавського полку 1729 року», знищено збірники указів, якими надавалося магдебурзьке право українським містам у XVI–XVII ст., архівних матеріалів з української історії XVII ст. (упорядник В.І. Герасимчук) тощо.

В такій далеко не творчій атмосфері розпочав свою діяльність Інститут історії України. Відповідний науковий підрозділ, що спеціалізується на дослідженні проблематики національного історичного процесу доби середньовіччя і раннього нового часу, у його структурі існує з 1936 р., тобто, від заснування самого Інституту. Назва відділу періодично зазнавала певних трансформацій. Так, як засвідчують документи, 1936 р. він існував як секція історії феодалізму, 1937 р. – сектор історії України періоду феодалізму, 1938 р. – секція історії України періоду феодалізму, 1939 р. – сектор історії України епохи феодалізму, 1940 р. – сектор історії України доби феодалізму, 1941 р. – сектор історії феодалізму. Найбільш тривалий час ця структурна одиниця була відома під назвою відділу історії феодалізму (1944–1946; 1950–1963; 1966–1991). У 1947–1949 рр. він називався відділом історії України періоду феодалізму; у 1963–1965 рр., після злиття з відділом історії капіталізму, об'єднана структурна одиниця отримала назву відділу історії досоціалістичних формацій. З 1991 р. цей науковий підрозділ відомий як відділ історії України середніх віків. Водночас, через процеси інтегрування української істо-

ричної науки у світовий історіографічний простір, що мають місце на зламі другого і третього тисячоліть і відповідно дещо змінюють погляд на традиційну періодизацію національного історичного процесу, який починає розглядатися як невід'ємна складова історичного минулого Європи, виникла певна неузгодженість між назвою відділу і тим реальним хронологічним діапазоном української історії, який перебуває в полі зору його співробітників. Саме через це колектив наукового підрозділу виступив ініціатором чергового коригування його назви. Новий її варіант було затверджено на квітневому засіданні вченої ради Інституту історії України НАН України 2006 року у формулюванні: «відділ історії України середніх віків і раннього нового часу».

Тягар репресивного тиску радянської тоталітарної системи, коли винищувався кращий науковий потенціал нації, накладалися ідеологічні табу не лише на окремі теми, а й на цілі напрями наукових досліджень, повною мірою відбився і на роботі відділу.

На жаль, стан джерельної бази дозволяє лише вельми приблизно реконструювати процес формування його особового складу і діяльності у передвоєнні та воєнні роки. У перший рік існування у відділі, очевидно, працювало не більше, ніж 4–5 науковців. Серед них з впевненістю можна назвати В.А. Дядиченка (м.н.с.) та К.Г. Гуслистого (н.с.), з долею вірогідності – Ф.О. Ястребова (м.н.с.), наукові інтереси якого все ж переважно концентрувалися на історії XIX ст. Першим завідувачем відділу було призначено колишнього старшого наукового співробітника ВУАМЛІНу Т.Т. Скубицького, якому в липні 1936 р. без захисту дисертації присуджено науковий ступінь кандидата історичних наук та звання професора. Однак менше ніж через рік, у червні 1937 р. його заарештовують, а у вересні страчують за звинуваченням в участі в антирадянській троцькістсько-націоналістичній терористичній організації. У січні 1937 р. на посаду наукового співробітника зараховується к.і.н., професор М.Н. Петровський, на той час вже достатньо відомий вчений в галузі історії України XVII–XVIII ст. У тому ж році старшим науковим спів-

робітником-консультантом було зараховано професора Д.М. Сташевського, знаного фахівця з економічної історії раннього нового часу. Однак пропрацювати в Інституті історії України йому довелося недовго. Заарештований 12 червня 1938 р. органами УДБ НКВС УРСР, він трагічно загинув під час допиту 26 липня. З двох вилучених у нього при арешті рукописів – «Шляхетсько-буржуазна фальсифікація колонізації Правобережної України у XVIII ст.» та «Історія докапіталістичної ренти на Правобережній Україні у XVIII–XIX ст.» останній було видано у Москві лише у 1968 р.

У вересні 1937 р. на посаду завідувача відділу призначено М.І. Марченка, який у тому ж році закінчив Інститут червоної професури історії у Харкові. У вересні 1939 р. його було мобілізовано до лав РСЧА, а з жовтня 1939 по листопад 1940 р. він працював на посаді ректора Львівського державного університету ім. І. Франка. До виконання обов'язків завідувача сектором історії України феодальної доби повернувся лише у листопаді 1940 р. Отже, практично рік ця посада залишалася вакантною. Під протоколами засідань відділу за цей час як голови зустрічається підпис М.Н. Петровського. Але чи призначався він на цю посаду офіційно – невідомо.

З 14 серпня 1938 р. в секції історії України періоду феодалізму на посаді старшого наукового співробітника почала працювати професор Н.Д. Полонська-Василенко. В цілому штат підрозділу у цьому році складався з 11 співробітників – 8 науковців та 3 науково-допоміжних працівників. На 1940 р. кількість наукових посад передбачалося збільшити на 1 одиницю. Однак за штатним розкладом 1941 р. у відділі рахувалося лише 7 наукових співробітників. До вже згаданих К.Г. Гуслистого, В.А. Дядиченка, М.Н. Петровського, Н.Д. Полонської-Василенко, М.І. Марченка наприкінці 30-х років додалися К.І. Стецюк (на посаді молодшого наукового співробітника з 1938 р.), Д.І. Мишко (у 1938–1941 рр. – аспірант Інституту) та член-кореспондент АН УРСР С.В. Юшков (зарахований до відділу у 1939 р. за сумісництвом).

Про те значення, яке надавалося у передвоєнний час українському середньовіччю та ранньоновій добі, можна судити за процентною часткою штатних співробітників відділу від загальної кількості працівників Інституту та долею згаданої проблематики у його тематично-видавничих планах. Так, згідно наших спостережень, у 1939 р. на відділ припадала $\frac{1}{3}$ від передбаченої штатним розкладом загальної кількості наукового і науково-допоміжного персоналу. Зокрема, у ньому працювало 8 з 19 науковців, які у той час налічувалися у штаті Інституту. Якщо ж враховувати, що над проблематикою, що становила парафію відділу, працювала також й частина вчених, які офіційно рахувалися за відділом історії капіталізму (зокрема, його тодішній завідувач О.П. Оглоблин), то ця частка ще збільшується. Видавничий же план Інституту історії України АН УРСР на 1940 р. нараховував 15 позицій великого формату з тематичного плану 1939 р. та 3 із тематичного плану 1940 р. (останні занадто загальні). Відповідно з тематики середньовіччя й раннього нового часу за 1939 р. таких було 8, з тематики історії ХІХ – початку ХХ ст. – 7, з радянської доби української історії фундаментальних видань взагалі не передбачалося.

Така увага до віддалених періодів історії українського народу диктувалася насамперед зміною політичних і ідеологічних пріоритетів в умовах можливої війни з Німеччиною і необхідністю формування в суспільній свідомості почуттів національної гідності і патріотизму, зразків чого, в силу географічного розташування України і геополітичної ситуації навколо неї, в її минулому віднаходилося дуже багато. Водночас це створювало умови для гіперпопуляризації окремих періодів і подій минулого з одночасним утворенням в українській історіографії значних проблемних і хронологічних лакун.

Про атмосферу, яка тоді панувала в Інституті і, зокрема, у відділі, можна судити з доповідних записок та звітних статей керівництва установи, які час від часу з'являлися у пресі. Постійний ідеологічний тиск, доноси, звинувачення у неблагодійності і націоналізмі, зраді основних постулатів марксизму-ленінізму,

в навмисному зриві термінів виконання планових завдань, зокрема, з підготовки підручника з історії України, відсутність вільного наукового дискурсу, натомість чітко визначені координати наукових пошуків і можливі межі інтерпретації отриманих результатів – в такі умови було поставлено діяльність науковців як у передвоєнні, так і в роки війни та післявоєнний час.

Найбільш жорстка детермінованість спостерігалася щодо таких ключових для українського цивілізаційного процесу раннього нового часу проблем, як національно-визвольні змагання українців кінця XVI–XVIII ст. та українсько-російські і українсько-польські відносини. Зокрема, суворій критиці за відступ від офіційної версії трактування акту приєднання України до Росії в січні 1654 р. було піддано завідувача відділу М.І. Марченка. По суті, його працю «Боротьба Росії й Польщі за Україну (1654–1664 рр.)» було вилучено з обігу, а 22 червня 1941 р. підписано постанову на його арешт. По суті, цю акцію можна трактувати як початок нової хвилі репресій. Важко сказати, наскільки сильних кадрових чисток зазнали б на цей раз українська медієвістична та новістична школи, якби не події 1941–1945 рр.

У роки воєнного лихоліття на долю Інституту історії України випали нові випробування. 5 липня 1941 р. приймається рішення про звільнення всіх співробітників у зв'язку із евакуацією установи з Києва. Із істориків, які працювали над ранньоновістичною проблематикою, в окупованому місті залишаються, а згодом емігрують за межі радянської України О.П. Оглоблин та Н.Д. Полонська-Василенко. До лав Червоної армії було мобілізовано Д.І. Мишка. Протягом 1941–1942 рр. політруком шпиталю у м. Горькому працювала к.і.н. К.І. Стецюк.

У значно скороченому (фактично наполовину) кадровому складі профільний підрозділ Інституту під керівництвом М.Н. Петровського поновив свою роботу 21 липня 1941 р. у Харкові. Так розпочався тривалий період поневірянь (майже на два роки місцем осілості київських істориків і археологів Інституту суспільних наук АН УРСР, у червні 1942 р. реорганізованого в Інститут історії і археології України, стала далека Уфа, і лише

з літа 1943 р., після переїзду до Москви, вони отримали доступ до столичних архівів і бібліотек та поновлення контактів з колегами профільних академічних інституцій), який, здавалося, мав би надовго відвернути увагу українських вчених від далекої минувшини свого народу, згорнути цілі напрями наукових досліджень.

Після повернення (березень 1944 р.) з евакуації Інститут історії України перетворюється на своєрідний координаційний центр по проведенню в республіці науково-дослідної роботи з середньовічної та новітньої проблематики та поширенню серед населення історичних знань. Зокрема, співробітники секції історії України періоду феодалізму ведуть активну лекційну роботу не тільки серед населення Києва, а й в областях, пропагують історичні знання на республіканському радіо, викладають тематичні курси історії в навчальних закладах та організують спецсемінари в науково-дослідних інституціях міста, рецензують рукописи наукових праць, художніх творів на середньовічну та новітнішу історичну тематику. Поглиблюється співпраця з профільними кафедрами Київського університету та педінституту, Центральним державним історичним архівом та Архівним Управлінням УРСР.

В цей час значна увага керівництва приділяється поповненню кадрового складу Інституту фахівцями в ранньонівістичній проблематиці. Так, вже 1945 р. на посаду старшого наукового співробітника за сумісництвом було зараховано І.Д. Бойка. Одночасно молодшим науковим співробітником зараховується Н.С. Сидоренко. Того року до аспірантури було прийнято Л.В. Олійника. З 1942 по 1947 рр. на посадах наукового та старшого наукового співробітника в Інституті працював дослідник в галузі соціально-економічної історії України XVII–XVIII ст., археограф, архівіст і джерелознавець М.М. Ткаченко. У 1949 р. до Інституту на посаду старшого наукового співробітника, а водночас завідувача відділу історії країн народної демократії перейшов Ф.П. Шевченко. Одночасно з ним на постійну роботу до установи запрошуються професори В.О. Голобуцький та С.В. Юшков, який перед тим співпрацював з відділом історії

України періоду феодалізму за сумісництвом. 1945 р. у відділі з'являється перший після тривалої перерви аспірант – незабаром добре відомий не лише в Україні, а й за її межами вчений І.О. Гуржій. У 1948–1949 рр. до аспірантури відділу зараховуються В.І. Самойленко та О.П. Лола. Склад Львівського відділу Інституту у повоєнний час поповнився молодшим науковим співробітником І.П. Соємком, в інтереси якого входило дослідження проблеми церковної унії в західноукраїнському регіоні у XVII–XVIII ст., і відомим дослідником проблем історичної топоніміки, а також міжнародних зв'язків України XVII ст. М.М. Кордубою, якому було запропоновано посаду старшого наукового співробітника.

У 50-х роках в Інституті почали працювати к.і.н. О.М. Апанович та к.і.н. О.С. Компан. Після закінчення аспірантури на посаду молодшого наукового співробітника було зараховано О.П. Лолу, на посаду старшого наукового співробітника за сумісництвом запрошено А.О. Введенського. Тоді ж почалася співпраця з Інститутом дослідника соціально-економічного розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. І.С. Слабеева. На посаді старшого наукового співробітника продовжував працювати І.О. Гуржій. У 1959 р. на посаді старшого лаборанта почав працювати І.Г. Рознер. Разом з тим, у 1951 р. постановою Президії АН УРСР до Інституту мистецтва, фольклору та етнографії АН УРСР було переведено к.і.н. К.Г. Гуслистого.

Однак уже в роки війни у високих партійних кабінетах зароджується і набирає особливого розмаху у 1945–1947 рр. нова хвиля ідеологічного тиску на українську історичну науку, в епіцентрі якого опиняються саме фахівці із середньовічної та новістичної проблематики. Зокрема, вже у травні 1944 р. було оприлюднено документ під назвою «Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР» за підписом директора Інституту історії партії при ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України Ф.Ф. Єневича, у якому серед іншого історикам-новістам закидалося звинувачення в односторонньому трактуванні характеристичної сутності «Української козацької

республіки XVI–XVII ст., причин приєднання України до Росії», термінологічній плутанині тощо¹.

Щоправда, на цей раз нові звинувачення в українському буржуазному націоналізмі в основному обмежувалися лише регулярними нарадами при Управлінні агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, які стали своєрідною формою контролю за діяльністю і способом мислення співробітників Інституту. Більш суворі заходи було вжито тільки стосовно Львівського відділу, який у вересні 1646 р. ліквідовувався відповідним директивним розпорядженням, а його особовий склад на чолі з І.П. Крип'якевичем примусово переводився до Києва. «Риску під кількарічними намаганнями “виховати” істориків провідної ідеологічно-наукової установи того часу, – зазначають сучасні дослідники її історії, було підведено 29 серпня 1947 р. постановою ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», яка кваліфікувала всі праці, що були підготовлені дослідниками впродовж 13 років існування Інституту, як “антимарксистські” чи такі, що мали “грубі політичні помилки та спотворення буржуазно-націоналістичного характеру”»².

Ми не випадково виділяємо післявоєнну добу (принаймні, до середини 80-х років) в окремий історіографічний період. Адже саме 50-ті роки стали своєрідною межею між безальтернативним пануванням сталінської репресивної системи й зародженням як в самому суспільстві, так і в суспільствознавчих науках паростків т. зв. «хрущовської відлиги», з відкриттям відповідно більш широких можливостей в галузі українознавства, але водночас із остаточною заангажованістю історичної науки в якості «знаряддя для партійно-державних інтересів»³. Зокрема,

¹ Інститут історії України Національної академії наук України. 1936–2006. – К., 2006. – С. 16.

² Там само. – С. 17.

³ Пивовар С. Соціальні аспекти української державності в радянській історіографії: між ідеологією і наукою // Історія та історіографія в Європі. – Вип. 1–2 (2003). – С. 125.

характеризуючи цей період, дослідники зазначають, що, «брутально втручаючись у науковий процес, визначаючи напрямки та рамки інтелектуального пошуку, політична влада застосовувала для контролю над ученими специфічний метод – “принцип партійності”... Перебування радянської історичної науки під безпосереднім впливом партійно-державної ідеології обумовлювало заідеологізованість, тенденційність, уніфікованість, моноконцептуальність, а, отже, антинауковість досліджень»¹. Досить жорстку характеристику української історичної науки радянської доби, зокрема, й 50-х – 80-х років, залишив О.П. Оглоблин, зазначивши, що підпорядкованість «політ[ичним] цілям і наказам ком[уністичного] уряду» характеризує всю діяльність «укр[аїнських] советських істориків – їх ідеологію, методологію, тематику й навіть фразеологію, більше того – диктує наслідки їхніх дослідів і висновки їхніх праць»². Однак навряд чи можна погодитися з оцінкою відомим науковцем українського історика повоєнної доби як «історіографічного робота»³. Адже було б несправедливо не зазначити, що в професійному історичному середовищі в Україні продовжували працювати особистості, «негласними критеріями професіоналізму» яких «залишалися позитивістські постулати, що передбачали широке знайомство зі спеціальною літературою та джерелами при вивченні тієї чи іншої проблеми, особливо віддаленої від сучасності»⁴. Справедливість останньої тези, наприклад, переконливо засвідчує ознайомлення з науковим апаратом дисертаційних досліджень та монографічних праць І.О. Гуржія, Ф.П. Шевченка, І.П. Крип'яке-

¹ Пивовар С. Соціальні аспекти української державності в радянській історіографії: між ідеологією і наукою. – С. 126.

² Оглоблин О. Історіографія // Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – Львів, 1994. – С. 891.

³ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С. 23.

⁴ Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 509.

вича, О.С. Компан та ряду інших визнаних на сьогодні вчених, які в своїх висновках опиралися на значну джерельну основу, а під зовнішнім прикриттям т. зв. «критикою буржуазних націоналістів» демонстрували добру обізнаність з доробком представників попередніх наукових генерацій. Отже, цілком логічним видається висновок, що для істориків, котрі спеціалізувалися в середньовічній та ранньомодерній добі, а відповідно мали змогу працювати з історіографічною спадщиною, відкривалися цілком реальні можливості для віднайдення певної «альтернативи офіційному історичному наративу в народницьких схемах», збережених в історіографії 20-х років¹.

Сьогодні в історіографії відомі спроби пояснити деяке поживлення досліджень в галузі новістики в 60-х – на початку 70-х років минулого століття перебуванням тоді на владних посадах в Україні т. зв. «провідників “контрольованого автономізму”», зокрема, П.Ю. Шелеста, складовою політичних амбіцій якого стало доведення «особливого місця України у номінально-федеративній організації СРСР», в тому числі й шляхом апеляції до історичної пам'яті народу та пригадування «самобутності і повноцінності» його історії². Однак не останню роль у цьому, очевидно, окрім зовнішніх відіграли фактори внутрішні. Насамперед, на початок 60-х років в академічному середовищі (і перш за все у його спеціалізованому підрозділі – відділі історії феодалізму Інституту історії АН УРСР) склався достатньо потужний колектив фахівців в галузі давньої і нової історії України, репрезентований такими непересічними в українській історіографії другої половини ХХ ст. особистостями, як д.і.н., проф. В.О. Голобуцький, д.і.н., проф. В.А. Дядиченко, член-кореспондент АН УРСР, проф. І.О. Гуржій, д.і.н. К.І. Стецюк, д.і.н. І.Д. Бойко, кандидати історичних наук Д.І. Мишко, О.М. Апаню-

¹ Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії. – С. 509.

² Яремчук В.П. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста» // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 159.

вич, О.С. Компан, навколо яких гуртувалися більш молоді науковці. Значний вплив на формування наукових кадрів у цей час (як, втім, і наступні кілька десятиліть) справляв вчений широкої ерудиції, визначний джерелознавець, медієвіст та новіст, історіограф, фахівець з історії України в діапазоні від найдавніших часів до новітньої епохи доктор історичних наук (1963), професор (1968), член-кореспондент АН УРСР (1969) Ф.П. Шевченко. І хоча його перебування у відділі феодалізму обмежувалося менш ніж трьома роками (після звільнення з посади директора Інституту археології АН УРСР у 1972 р. Федір Павлович працював на посаді старшого наукового співробітника, а з 28 серпня 1973 р. до 1 листопада 1974 р. виконував обов'язки завідувача), вченого можна по праву вважати справжнім промотором творчого життя цього наукового підрозділу. Водночас, можливо, саме завдяки йому, серед інститутських історіографів, джерелознавців та фахівців у галузі спеціальних історичних дисциплін увага до українського раннього нового часу залишається незмінною до сьогодні.

Однак період відносно спокійного розвитку історичної науки виявився нетривалим. Зміни політичних настроїв у вищих ешелонах влади відбилися і на провідній науковій інституції. Чергова хвиля переслідувань прокотилася країною після 1965 р. Першим за рішенням вченої ради Інституту і Бюро відділення суспільних наук Президії АН УРСР з посади старшого наукового співробітника у 1968 р. було звільнено М.Ю. Брайчевського, якому інкримінувалася антинауковість його концепції, викладеної у статті «Приєднання чи возз'єднання». На початку 70-х років з Інституту, згідно з офіційною версією, за «скороченням штатів», а фактично у безпосередньому зв'язку з інспірованою у Москві т. зв. «справою Шелеста», було звільнено кілька на той час вже висококваліфікованих спеціалістів, серед них О.М. Апанович і О.С. Компан. Паралельно відбувалися й ротації іншого характеру. Так, у червні того ж таки 1972 р. за власним бажанням звільнився молодий і перспективний фахівець О.І. Путро. До того ж у серпні 1973 р. помер В.А. Дядиченко. Отже, достат-

ньо знекровленим у кадровому відношенні відділ історії феодалізму вступив у нове десятиліття. Так розпочався новий етап в житті цього наукового підрозділу, який можна визначити як період своєрідної стагнації. Попри певні позитивні досягнення, що мали місце у вивченні окремих аспектів ранньоновістичної проблематики, загальним результатом соціогуманітарної політики владних структур стало те, що майже на півтора десятиліття дослідження українського історичного процесу раннього нового часу, зокрема, доби Богдана Хмельницького, історії українського козацтва та Української козацької держави як його невід'ємних складових, фактично зникає з обширу наукових зацікавлень істориків в радянській Україні, хоча і не переривається остаточно.

Загалом жорстка детермінованість тематики наукових досліджень в галузі української історії доби середньовіччя – раннього нового часу, безроздільне панування в історіографії вульгаризованої партійними ортодоксами марксистсько-ленінської парадигми трактування історичного процесу, пріоритетність студіювання новітньої історії України мало сприяли повноцінній реалізації творчих потенцій вчених – фахівців у галузі середньовічної та нової історії України. У 70-х роках помітно знизився, порівняно з попередніми роками, і показник їхньої видавничої активності. Особливо це позначилося на кількості опублікованих наукових статей. В цілому 70-ті – перша половина 80-х років проходять під знаком спрямування зусиль істориків на створення багатотомних колективних видань.

Щоб якось поліпшити ситуацію, керівництво Інституту спрямувало певні зусилля на кадрове зміцнення його профільної структури. На початку 70-х рр. до відділу історії феодалізму після закінчення аспірантури на посаду молодших наукових співробітників були зараховані О.Ф. Сидоренко та В.В. Панащенко, яка на той час вже захистила кандидатську дисертацію, на посади старших наукових співробітників – к.і.н. Л.В. Олійник (звільнився у 1974 р.) та І.М. Гапусенко. У 1973 р. до відділу повернувся на посаду старшого наукового співробітника О.І. Пупро, який у 1975 р. здобув ступінь кандидата історичних наук.

До аспірантури у 1972 р. вступив В.А. Смолій. Очолив відділ після смерті попереднього завідувача переведений сюди у 1972 р. старшим науковим співробітником член-кореспондент АН УРСР Ф.П. Шевченко. На жаль, період його перебування на цій посаді, як уже згадувалося, виявився надзвичайно коротким – на чолі відділу з 1 листопада 1974 р. став к.і.н. Г.Я. Сергієнко. У 1974 р. д.і.н. К.І. Стецюк за віком була переведена на посаду старшого наукового співробітника-консультанта. До відділу виконуючими обов'язки молодших наукових співробітників зараховуються Ф.М. Шабульдо (звільнився у травні 1975 р.) та В.Й. Борисенко. В аспірантурі відділу у цей час перебували Н.А. Шип та П.І. Натикач. З липня 1973 р. до 1978 р., внаслідок чергової реорганізації, відділ історії феодалізму на автономних правах входив до одного з нових надструктурних об'єднань – сектору історії України дожовтневого періоду.

У 1975 р. на посади молодших наукових співробітників були зараховані О.М. Дзюба та к.і.н. С.З. Заремба. У лютому в черговий раз звільнився к.і.н. О.І. Путро. Натомість старшим науковим співробітником-консультантом був переведений із відділу історії дружби народів СРСР В.О. Голобуцький (у 1984 р. вийшов на пенсію).

Нові зміни у кадровому складі відділу відбулися наприкінці 1970-х років. Так, у 1977 р. молодшим науковим співробітником було зараховано к.і.н. Н.А. Шип, яка пропрацювала на цій посаді до 1979 р., стажистом-дослідником відділу після закінчення КДУ ім. Т.Г. Шевченка став О.І. Гуржій, якого у 1979 р. було переведено на посаду молодшого наукового співробітника. Також молодшим науковим співробітником зараховується В.О. Щербак. У тому ж році на посади старших наукових співробітників переводяться к.і.н. В.А. Смолій та к.і.н. О.Ф. Сидоренко. У 1980 р. на посаду молодшого наукового співробітника зараховано П.М. Саса. У 1981 р. старшим науковим співробітником відділу зараховується к.і.н. І.І. Виговський. У 1983 р. на посаду молодшого наукового співробітника переведено старшого лаборанта Т.Є. Іванову. З другої половини 70-х – до

середини 80-х рр. кандидатські дисертації з ранньоновістичної проблематики підготували і захистили В.Й. Борисенко, Н.А. Шип, О.І. Гуржій, О.М. Дзюба, П.М. Сас, В.О. Щербак. У грудні 1985 р. відбувся захист докторської дисертації В.А. Смолієм.

Перелом у розробці ранньоновістичної проблематики припадає на середину 80-х років минулого століття. Завдячувати цим слід цілому збігові обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, далеко не останнє місце серед яких відіграло те, що на цей час в провідній науковій інституції з дослідження минулого українського народу – Інституті історії АН УРСР відбувається певна кадрова ротація, в результаті якої ініціатива у формуванні дослідницьких напрямів у галузі медієвістики та новістики перейшла у компетенцію молодшої генерації професійних істориків – вихованців установи, в наукових інтересах яких проблематика української історії XVI–XVIII ст. посідала одне із чільних місць. У роки так званої перебудови поступове звільнення історичної науки від ідеологічного тиску супроводжувалося все зростаючим інтересом до вузлових проблем української історії доби середньовіччя – раннього нового часу незаангажованої молоді, яка вливалася до лав науковців. Посилюється джерельне підґрунтя наукових дослідів, активізується археографічна робота. В кінці 80-х років в українській історіографії, насамперед зусиллями академічних вчених, відбувається становлення нової державницької школи, ґрунтованої на традиціях і досягненнях попередників, представники якої переважно працюють в площині української історії козацької доби. Унезалеження національного державного організму у серпні 1991 р. означало остаточне звільнення української наукової сфери від ідеологічного тиску з боку державно-політичних структур та повернення історичної науки в Україні на національний ґрунт.

Ті позитивні трансформації, що відбулися в українській пострадянській історіографії, не залишилися непоміченими в західних українознавчих центрах. Зокрема, З. Когуту вдалося виокремити у її поступі такі нові тенденції, як розширення

тематичного поля студіювання національної історії; зміни на інституційному рівні, зокрема, спрямованість на співробітництво з науковою західною діаспорою, розширення мережі наукових установ історичного профілю та спеціалізованої фахової періодики; курс на створення національної історичної концепції, покликаної сприяти формуванню у сучасного українського загалу «уніфікованої історичної пам'яті» тощо¹.

Без сумніву, не всі українські науковці, не всі галузі української історичної науки виявилися однаковою мірою готовими до подібного масштабного експерименту. Однак майже двадцять років, що збігли від його початку, дозволяють підбити певні підсумки, виявити певні закономірності, з'ясувати співвідношення між національними та загальносвітовими тенденціями, якими визначається не лише сучасний стан української історичної науки, а й накреслюються найближчі перспективи в її поступі.

Очевидно, що лавиноподібний прорив, який мав місце в останні десятиліття минулого століття саме в галузі української новістики, не повинен дивувати історіографів. На думку Я. Грицака, причиною домінування ранньоновістичної (поряд з історією ХХ ст.) проблематики в дослідженні українського історичного процесу стало те, що «саме події цих двох періодів були піддані в радянську добу максимальній цензурі і фальсифікації, поскільки становили багатий матеріал, що дозволяв сприймати українську історію як відмінну від російської і радянської»². Отже, на цьому етапі суспільство в черговий раз висунуло перед історичною наукою важливий соціальний запит – довести самобутність української нації, її «відмінну історичну долю, право на національну державу...»³. Його поява, продиктована новими суспільно-політичними реаліями перебудовчої

¹ Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 295–298.

² Грицак Я. Украинская историография... – С. 437.

³ Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 54–55.

доби та становлення незалежної Української держави, на цей раз виявилася співзвучною з внутрішніми потребами власне української історичної думки. Вперше за багато десятиліть радянського режиму українська академічна наука отримувала реальну можливість відновити втрачену наступність між різними поколіннями представників української новістичної школи.

Сьогодні ранньоновістична проблематика в Україні розробляється досить незначною (по відношенню до загального представництва фахового історичного цеху) кількістю спеціалістів, згуртованих навколо своєрідного координаційного осередку – відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України. Саме він і став базовим для формування наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття сучасної медієвістичної і новістичної школи. Значною мірою тому сприяли ті позитивні зрушення, що відбулися у діяльності академічної наукової установи.

По-перше, відійшли у минуле великі колективні праці, які, надавши для широкого загалу значний інформаційний матеріал з різних епох і періодів української історії, водночас суттєво стримували реалізацію індивідуальних можливостей окремих науковців та підпорядковували інтерпретацію історичних фактів, подій і явищ виробленим в кабінетах владних структур загальній концепції бачення місця України в імперсько-радянських моделях історичного процесу.

По-друге, відбулися зміни у керівництві спеціалізованого на проблематиці більш ніж тисячолітнього періоду української історії наукового структурного підрозділу Інституту (з 1 липня 1986 р. його очолює доктор історичних наук, нині академік НАН України В.А. Смолій), які на цей раз відзначалися далеко не формальним характером. По суті, йшлося про вироблення і впровадження у практику нових концептуальних засад функціонування відділу, вибудову нової моделі взаємовідносин між керівником і творчим колективом, засадничими в якій стали принципи толерантності, взаємоповаги, високої творчої активності в поєднанні з виконавською відповідальністю. З кін-

ця 1993 р., після обрання завідувача відділу на посаду директора Інституту, саме цій моделі підпорядковується діяльність всієї установи.

Отже, з середини 80-х років було взято курс на добір і виховання перспективних кадрів дослідників, розширення тематичного поля наукових пошуків, розробку актуальних, нетрадиційних для попереднього часу, проблем з історії України доби середньовіччя і раннього нового часу (а, по суті, реанімацію дослідницької діяльності у цьому напрямі), створення сприятливої для наукової творчості атмосфери.

На сучасному етапі в Інституті над проблематикою української історії другої половини XVI–XVIII ст. успішно працюють академік НАН України В.А. Смолій, доктори історичних наук Г.В. Боряк, Д.С. Вирський, В.М. Горобець, О.І. Гуржій, П.М. Сас, Т.В. Чухліб, кандидати історичних наук А.О. Гурбик, О.М. Дзюба, В.П. Кононенко, В.М. Матях, О.О. Романова, В.В. Станіславський, Н.О. Герасименко, О.О. Ковалевська, О.І. Галенко, А.М. Бовгиря, Д.В. Тоїчкін, В.В. Томозов, Ю.К. Савчук, О.В. Ясь, О.О. Попельницька. Злам середньовіччя і нового часу представлений працями кандидатів історичних наук Н.О. Білоус, А.В. Блануци, Д.П. Ващука, В.Є. Земи, О.В. Русіної, Н.П. Старченко. Інститутську новістичну школу пройшли доктори історичних наук В.Й. Борисенко, С.А. Леп'явко, О.І. Путро, О.Ф. Сидоренко, О.К. Струкевич, В.О. Щербак, Н.М. Яковенко, кандидати історичних наук Т.А. Балабушевич, В.В. Газін, Н.А. Головата, К.В. Колибанова, О.О. Патяка, Н.О. Стеньгач (Савчук), О.І. Шама, О.М. Шевченко, Н.В. Шевченко, В.М. Шеретюк та багато інших фахівців у галузі українського раннього нового часу.

З середини 80-х років з Інститутом тісно співпрацювали та співпрацюють такі відомі сьогодні в Україні і за її межами вчені-новісти, як доктори історичних наук О.А. Бачинська, В.А. Брехуненко, О.П. Крижанівський, Л.Г. Мельник, Ю.А. Мицик, В.М. Мордвінцев, В.О. Замлинський, В.І. Сергійчук, В.С. Степанков, В.І. Ульяновський, Г.К. Швидько, кандидати історичних наук В.В. Грибовський, А.Є. Заяць, В.В. Крижанівська, О.Г. Со-

кирко, Я.О. Федорук та багато інших українських науковців. З початком нового тисячоліття значно розширилися міжнародні контакти. Окрім традиційних російського, польського, білоруського та балтійського векторів, ними все більше охоплюються західний і південно-східний напрями Європи; поширеною формою стає стажування в наукових центрах США і Канади.

Сьогодні відділ історії України середніх віків і раннього нового часу є одним із базових в структурі Інституту. Підтвердженням цього слугує не лише його кількісний склад, а насамперед висока творча активність. Його співробітники постійно приділяють значну увагу координації науково-дослідної роботи щодо реконструкції національного історичного процесу раннього нового часу. Вони очолюють чи є членами науково-координаційних рад та науково-дослідних товариств з дослідження вітчизняної історії та історії країн Південно-Східної Європи. Зокрема, на базі відділу в середині 90-х років було засновано Українське відділення Міжнародного товариства по вивченню XVIII ст., яким охоплюються не лише історики, а й фахівці інших гуманітарних галузей, котрі працюють над відповідною проблематикою. Завідувач відділу В.А. Смолій очолює Український національний комітет з вивчення країн Центральної й Південно-Східної Європи, до складу якого з новістів входять також В.М. Горобець, В.М. Матях, Т.В. Чухліб. У 2000 р. відділ виступив ініціатором заснування спеціалізованих в середньовічній та ранньоновістичній проблематиці періодичних видань, до співпраці з якими залучаються не лише вчені, що працюють в установі, а й історики з різних регіонів України та з-за кордону.

Потужний творчий потенціал, який сконцентровано у відділі, відкриває перед цим структурним підрозділом Інституту нові перспективи щодо продуктивної праці у сфері реконструкції нової доби в історичному минулому України як інтегрованої цілості світового історичного процесу, вироблення нових парадигм наукового мислення. На сьогоднішній день створена на його основі новістична школа впевнено завойовує визнання

наукового загалу. Її представниками вже нині здійснено справжній прорив у дослідженні важливих аспектів української ранньомовної історії, накопичено значний досвід щодо створення узагальнюючих наукових праць, що, по суті, наближає українську новістику до сучасних світових стандартів.

Частина II. Дослідження ранньоновістичної проблематики в рамках радянської інтерпретаційної моделі української історії

«Велике оживлення національного українського життя в перших роках нового (XX. – В.М.) століття, – відзначив у своїй, і на сьогодні неперевершеній за методологічними підходами та масштабністю охоплення попередніх та сучасного йому етапів українського історіографічного процесу, праці «Огляд української історіографії» відомий історик й історіограф Д.І. Дорошенко, – дало себе особливо відчуті у збільшенні інтересу до національної історії, викликало потребу в синтетичному курсі української історії та взагалі в популяризації відомостей про минуле рідного краю»¹. Водночас вчений наголосив на необхідності створення цілісної наукової концепції, яка б дозволила пояснити це минуле «з погляду самостійного розвитку українського народу»². Традиційно, починаючи з XIX ст., важливу складову такої інтерпретаційної моделі минулого становило студювання в ранньоновістичній проблематиці.

Відповідно характерними показниками організації дослідницької роботи (до речі, саме ними визначався і загальний стан тогочасної історіографії в Україні, яка почала виразно виокремлюватися із російської та польської історіографічних течій) стали домінування принципу історизму й запроваджуваних ним методів і критеріїв; поглиблення і спеціалізація (з одночасним посиленням тенденції до широких узагальнень) пошукової

¹ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С. 205.

² Там само.

діяльності; перенесення центру тяжіння на конкретноісторичні дослідження з ґрунтовним аналізом наявної по конкретній темі джерельної бази та запровадженням у науковий процес порівняльно-історичного, соціологічного та статистичного методів; стрімке зростання кількісного показника друкованої історичної продукції з одночасною акцентацією на змістовій стороні пропонувананих загалу праць; врівноваження політичної складової національного історичного процесу посиленням уваги до соціальної, економічної і культурологічної проблематики. При цьому переважна більшість провідних українських істориків продовжувала перебувати на позиціях позитивізму. Проникнення західних форм матеріалізму, що стрімко утверджувався в російській історіографії, дуже швидко трансформувались із наукової теорії у варіант марксистсько-ленінської світоглядної парадигми, як і крайньої форми скептицизму в історичну науку на українських теренах не мало на той час ще скільки-небудь істотного впливового навантаження.

Процес дослідження українського середньовічного і ранньонового часу відбувається (на відміну від окремих європейських країн, де утверджується практика створення великих колективних праць та корпусних документальних видань) шляхом написання присвячених конкретно взятій проблемі індивідуальних монографій та окремих локальних історичних студій й журнальних статей, що часто супроводжуються тематичними джерельними додатками. Характерною його рисою був вплив на формування наукових програм, тематики та результатів дослідження «колективного експерта», тобто наукової громадськості¹. В цілому, за спостереженням П.М. Ардашева, українська історія на початок ХХ ст. за головними критеріями, як-то «прогрес наукового доробку» (тобто інтенсивного накопичення нових фактів), «прогрес наукового методу» (що насамперед виявляється в удосконаленні наукової роботи) й, нарешті, «про-

¹ Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Доля науки в Україні (кінець ХІХ ст. – 30-ті роки ХХ ст.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 4-6. – С. 13.

грес наукової самосвідомості» (тобто поступового напрацювання більш ґрунтовних уявлень про основи, завдання і результати наукового пошуку), почала перетворюватися на доволі розвинену галузь науки¹. Підвищення її якісного рівня він вбачав, поперше, у звільненні історичного знання від певних теоретичних помилок і містифікацій, а по-друге, в удосконаленні історичного синтезу, запровадженні в інструментальний арсенал дослідника «уявлення про історичне життя народу як сукупність різно-рідних за своїм характером явищ та ідей закономірності й еволюції історичного процесу»².

Отже, незважаючи на окремі прорахунки і недоліки, українськими істориками на зламі ХІХ–ХХ ст. були закладені доволі міцні підвалини майбутньої національної історичної конструкції, яку за сприятливих обставин мали б вибудувати на наступному етапі.

На перший погляд, після входження України до складу нового територіально-державного утворення – Союзу Радянських Соціалістичних Республік – мало що змінилося у розвитку історичної науки. Навряд чи можна заперечити тим сучасним вченим, які вважають, що й «в 20-ті рр. ще мала місце певна автономія наукових досліджень від ідеології і уряду...»³. Дійсно, по суті, до початку 30-х років історіографічний простір України продовжував перебувати в силовому полі тих тенденцій, які оформилися і були визначальними для попереднього часу. Так, за спостереженням О.П. Оглоблина, «старі наукові традиції, діяльність чисельних наукових товариств та закладів, зокрема Української академії наук, видатних вчених старшого та молодшого поколінь, багатство архівних матеріалів, що стали доступними науковцям після 1917 р., та зрештою, найважливіше – широка

¹ О прогрессе в исторической науке. Вступительная лекция, читаемая проф. П.Н.Ардашевым в университете св. Владимира 14 октября 1903 года // Университетские известия. – 1904. – № 1. – С. 2.

² Там же. – С. 25-28.

³ Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Доля науки в Україні... – С. 13.

національна арена для історичної думки – усе це створило сприятливі умови для розвитку української історіографії у 20-ті роки»¹.

Парадигмальну багатозаровість тогочасного історіографічного простору, зокрема, і в його новістичній складовій, відзначив, наприклад, З. Когут. «У советській Україні, – писав він, – в 1920-х роках співіснувало та перетиналося кілька історичних шкіл. Досліджуючи розвиток мануфактури в Гетьманщині, Оглоблин представляв школу економічної історії, однак його праця про економічну думку мазепинської доби має очевидні ознаки державницької школи. Економічна історія значною мірою підживлювалася марксизмом, але не завжди засновувалася на марксистських наукових підходах. Михайло Слабченко та його учні зробили вагомий внесок у дослідження економічної історії Гетьманщини. Марксистську інтерпретацію запропонував Матвій Яворський, проте він докладно не зупинявся ні на Гетьманщині, ні на її еліті. Набагато ефективніше цю тематику досліджували представники історико-юридичної школи істориків, зацікавлених у дослідженні інституцій Гетьманщини»².

Творчий інтелект вчених-істориків знаходив свою реалізацію у створенні розлогіх монографічних праць, присвячених детальному розкриттю важливих наукових проблем, а їх дослідницька лабораторія поповнювалась водночас досвідом синтезу здобутого наукового знання, ґрунтованого на широкій документальній основі.

У цей час ряди дійсних членів ВУАН поповнили М.С. Грушевський, який 1924 р. повернувся до України, К.О. Студинський, М.В. Возняк, М.Є. Слабченко, Д.І. Яворницький, які були добре відомі науковому загалу своїми фундаментальними розробками з різних аспектів проблематики української раньоновістичної доби.

¹ Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. – С. 20.

² Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 32–33.

Однак з середини 30-х років традиції у дослідженні цього зрізу національного минулого уриваються, так і не давши більш-менш вичерпної відповіді на цілу низку порушених науковцями питань. Саме відтоді починається відрахунок другого відрізка «історіографічного часу», гранична межа якого сягає кінця 80-х років. Його характерною рисою стає поступове витіснення на периферію дослідницької роботи історичного джерела та обумовленої його змістом інтерпретації логіки взаємосплетінь історичних подій і явищ. Натомість науковий пошук вганяється у визначену постулатами партійних й урядових постанов формулу доведення наперед визначеного пошукового результату. Початок цьому процесу було покладено на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928 – січень 1929 рр.), коли внаслідок навішеного на історичну науку тавра «націоналістичної» чи «націонал-шовіністичної» не лише унеможлилювалося вивчення цілого спектру української проблематики, але й відбувалося справжнє вимивання із науково-дослідних структур інтелектуального потенціалу шляхом вимушеного емігрування, арештів, а подеколи й прямого фізичного знищення. «До 1941 р. історії України під советською владою так, як і не було», – з прикрістю констатував М. Чубатий¹.

Насамперед така ситуація негативно позначилася на зруженні проблемного поля історичних досліджень та зниженні кваліфікаційного рівня наукових кадрів, що диктувалося відстороненням від активної наукової роботи професури попереднього загартування та привнесенням новацій негативного характеру у навчальний процес на історичних факультетах. Наступним за тим кроком стало й поступове обмеження інтерпретаційних можливостей вчених у спробах як розкриття локальних явищ, так і загальної реконструкції історичного процесу XVI–XVIII ст.

¹ Чубатий М. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філадельфія, 1971. – С. 36.

По суті, в 30-х роках минулого століття фактично було перервано започатковану в суспільствознавстві на зламі XIX–XX ст. практику застосування синтезних підходів до вивчення проблеми українського державотворення, біля витоків якої стояли фахівці трьох самостійних наукових галузей – історичної й юридичної наук, а також політології. Майже повне припинення (або упереджений підхід із заполітизованих і заідеологізованих концепцій) протягом кількох наступних десятиліть дослідження державотворчої проблематики в Україні призвело до того, що не було створено не лише комплексних праць з проблеми, а й досі не узагальнено наукового доробку істориків минулих поколінь.

На цьому ж історіографічному етапі уриваються і традиції в інтерпретації українсько-російських взаємин, тобто, того тематичного зрізу, який превалював у наукових інтересах вчених. Саме тоді в радянській історичній науці утверджується концепція М.М. Покровського, якою фактично підмінювалося вироблене попередниками розуміння сутності національно-визвольних змагань українського народу за доби раннього нового часу, а отже в подальшому ігнорувався фактор державотворчості як кінцевої мети цієї боротьби. Фактично в історіографії закладалася офіційна концепція Визвольної війни, першою своєрідною віхою на шляху становлення якої стали постанови урядової комісії від 1937 р. по конкурсу на кращий шкільний підручник з історії СРСР, якою в оцінку українсько-російських відносин XVII–XVIII ст. вводився критерій «найменшого зла» щодо факту прийняття Україною у 1654 р. російської протекції.

Помітно скорочується і кількість козакознавчих студій, змінюється тематичне спрямування дослідницької роботи. З середини 30-х років подальше дослідження історії українського козацтва стає переважно прерогативою українських наукових осередків в еміграції. На радянських теренах студіювання в козакознавчій проблематиці, як і в інших важливих проблемах українського історичного процесу ранньоновітної доби, підпадає під значний ідеологічний пресинг та жорсткий урядовий контроль.

У пріоритети наукового студювання в останні передвоєнні роки висуваються проблеми «братнього» зв'язку українського і російського народів, українсько-польського військового протистояння в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. тощо. Саме такими лейтмотивами продиктована поява низки праць, в яких з патріотичних позицій оспівуються спільна боротьба українців і росіян проти польської шляхти в XVI–XVIII ст., «зрадницька» політика української еліти і боротьба народних мас проти армії Карла XII в роки Північної війни. Відсутність вільного наукового дискурсу, натомість чітко визначені координати наукових пошуків і можливі межі трактування отриманих результатів – в такі умови було поставлено науковців як у передвоєнні, так і в роки війни та післявоєнний час.

Тим не менше, в таких умовах вченим Інституту історії України вже на першому етапі діяльності установи вдалося підняти кілька важливих науково-дослідних тем з ранньою добою української історії. Зокрема, у 1939 р. по секції історії епохи феодалізму продовжувалася розробка теми «Боротьба Росії і України проти Польщі з другої половини XVII ст.» (виконувалася як підготовка наукового посібника для викладачів шкіл та студентів вузів, виконавець М.І. Марченко); «Україна в XVIII ст.» (виконавці – Н.Д. Полонська-Василенко та О.П. Оглоблин, термін закінчення – березень 1940 р.); також було відкрито дві нові теми: «Коліївщина 1768 р. (дослідження боротьби українського народу проти шляхетської Польщі)» (виконавець – К.Г. Гуслистий, термін виконання – 1939–1940 рр.) та «Народне повстання 1702–1703 рр. проти шляхетської Польщі на чолі з С. Палієм» (виконавець – В.А. Дядиченко, термін виконання – 1939 р.). Водночас продовжувалися науково-дослідні роботи над проблемами «Україна під владою Литви XIV–XVI ст.» (виконавець – К.Г. Гуслистий), «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі (1569 р. – перша половина XVII ст.)» (виконавці – М.Н. Петровський та М.І. Марченко), «Україна в часи Петра I» (виконавці – О.П. Оглоблин та Н.Д. Полонська-Василенко).

Починаючи з 1936 р., наукові співробітники Інституту брали активну участь у підготовці підручників та хрестоматій з історії України, зокрема, написали низку нарисів до короткого курсу «Історії України», а також працювали над укладанням систематизованих збірників документів з історії України. Ці види робіт стають традиційними в діяльності установи і надалі.

У 1941 р. також планувалося підготувати кілька монографій з історії боротьби українського народу проти іноземної агресії. Зокрема, ними мали стати рукописи «Боротьба українського народу проти польських панів (1569–1638 рр.)» К.Г. Гуслистого, «Боротьба українського народу проти загарбницької політики Польщі, Криму і Туреччини (1660–1700 рр.)» В.А. Дядиченка, «Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі» авторства М.І. Марченка, М.Н. Петровського, Н.Д. Полонської-Василенко.

Протягом 1936–1941 рр. вчені підготували і опублікували п'ять монографічних видань у серії «Нарисів з історії України», серед них «Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV по 1569 р.)» (Вип. 2. – К., 1939) та «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-і роки XVI – 30-і роки XVII століття)» (Вип. III. – К., 1941) К.Г. Гуслистого; «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)» (Вип. IV. – К., 1940) М.Н.Петровського; «Україна в кінці XVII – в першій половині XVIII ст.» (Вип. – VI. – К., 1941) О.П. Оглоблина.

У передвоєнний час також вийшли друком праці: «Полтавская битва» (М., 1939) та «Україна в часи Петра I» (К., 1939) О.П. Оглоблина; «Боротьба Росії та Польщі за Україну (1654–1664 рр.)» (К., 1941) М.І. Марченка; «З історії визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі: До трьохсотріччя повстання 1637–1638 рр.» та «Разгром польской шляхты под Батогом в 1652 году» (К., 1938) М.Н. Петровського. Вчений водночас виступив упорядником науково-довідкового видання «Хронологія історії України. Вип. 1: Докапіталістичний

період» (К., 1938). Було опубліковано також колективну працю «Історія України: Короткий курс» під редакцією С.М. Белоусова, К.Г. Гуслистого, О.П. Оглоблина, М.Н. Петровського, М.І. Супруненка, Ф.О. Ястребова (К., 1940). Старший науковий співробітник М.Н. Петровський виступив упорядником тому 3-го «Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки)» (К., 1941) 4-томного видання «Історія України в документах і матеріалах».

Налагоджувалися творчі контакти з викладачами вузів України, колегами з Інституту історії АН СРСР. Зокрема, у травні 1939 р. було проведено спільну сесію, присвячену проблемам історії Київської Русі і визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. У липні того ж року О.П. Оглоблин, С.В. Юшков, В.А. Дядиченко та Н.Д. Полонська-Василенко виступили з доповідями на науковій сесії Інституту історії України АН УРСР, присвяченій 230-літтю Полтавської битви, до участі у якій було запрошено також російських та білоруських фахівців.

Під час наступу німецької армії на територію радянської України спостерігається певне посилення уваги до звитяжних сторінок боротьби за національне унезалежнення, зокрема, до минулого потужної української вольниці – козаччини, яка трактувалася вченими як провідна сила визвольних рухів українського народу, що знайшло своє втілення в циклі науково-популярних публікацій та радіопередач, присвячених героїчним проводирям Війська Запорозького. У 1943–1944 рр. науковцями Інституту історії АН УРСР в умовах евакуації розроблялася наукова проблема «Національно-визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі у другій половині XVI і першій половині XVII ст.». Саме в цей час розпочала роботу над своєю монографією «Вплив повстання Степана Разіна на Україну: з історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодално-кріпосницького гніту» К.І. Стецюк. Ця праця вийшла друком у 1947 р.

Після повернення Інституту з евакуації вчені, що спеціалізувалися на дослідженні проблематики зламу середньовіччя –

раннього нового часу, розгорнули активну дослідницьку діяльність. Розроблялися такі проблеми, як історія правобережного козацтва та народних повстань на Правобережній Україні у XVIII ст.; національно-визвольна боротьба українського народу в кінці XVI – першій половині XVII ст.; українсько-російські культурні зв'язки в XVII–XVIII ст.; українські землі у другій половині XVIII ст.; соціальна структура українського середньовічного міста; Київ в XVII–XVIII ст. Було підготовлено і надруковано значну кількість наукових і науково-популярних праць як статейного, так і монографічного формату, в яких на новому архівному матеріалі висвітлювалася низка важливих проблем, зокрема, української історії кінця XVI–XVIII ст.

Паралельно з науково-дослідною проводилася і значна археографічна робота. Зокрема, за активної участі науковців відділу історії України періоду феодалізму було підготовлено до друку збірники архівних матеріалів «Україна напередодні національно-визвольної війни 1648–1654 рр.», «Феодално-кріпосницькі відносини і боротьба селян на Україні в другій половині XVI ст.», документальний збірник «Київ» тощо. У 1948 р. на відзначення 300-ї річниці початку Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Інститут виступив ініціатором проведення наукової сесії, присвяченої ювілейній даті. В липні 1949 р. на базі відділу історії України періоду феодалізму було організовано і проведено наукову сесію з нагоди 240-річчя Полтавської битви, в роботі якої, окрім українських вчених, взяли участь і провідні науковці Інституту історії АН СРСР.

Повоєнний період для української історичної науки характеризувався насамперед подальшим поглибленням закладених наприкінці 30-х років положень офіційної концепції національного історичного процесу, в епіцентрі якої опинилася доба раннього нового часу. Ці положення впроваджувалися в історіографічний простір низкою офіційних директив вищого державного владного апарату та ідеологічних відділів Комуністичної партії (більшовиків) України. Основними з них стали вже згадана нами постанова ЦК КП(б)У від 1947 р. «Про політичні

помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», що заміщувала попередній критерій на формулу «безумовного блага», постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» та «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» від 1654 р., а також постанова «Про хід підготовки до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією» від 1978 р., назви яких красномовно промовляють самі за себе.

На жаль, корективи негативного характеру, привнесені в трактування українського історичного процесу офіційною концепцією, мали сумні і довготривалі наслідки насамперед для дослідження української державності ранньомодерного часу. Про сутність її засадничих положень красномовно промовляє цитата, яку взято із передмови до фундаментального три томного документального видання «Воссоединение Украины с Россией». Зокрема, в ній недвозначно зазначалося: «Історичні умови, які склалися у той час у Східній Європі, робили неможливим створення незалежних національних держав у низки народностей, у тому числі й української... Український народ не мав можливості створити свою державу. Для нього існував лише один вихід... У ході визвольної боротьби все більше поглиблювалося і розширювалося устремління до возз'єднання з російським народом і переходу під владу Російської держави»¹. Стосовно ж Переяславської ради 1654 р. містилася сентенція, що це був «великий історичний акт возз'єднання українського і російського народів у єдиній Російській державі, який було підготовано усім ходом історичного розвитку»².

Очевидним результатом такого підходу стає той факт, що ця проблематика на кілька наступних десятиліть практично втрачає свою домінанту в науковому студіюванні на теренах радянської України і перетворюється на прерогативу дослідників

¹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – Т. 1. – М., 1953. – С. VII.

² Там же. – С. XXV.

із закордонних українознавчих центрів. Відповідно відмінні від попередніх історіографічних етапів акценти з'являються і в інтерпретації співзвучних з державотворчими процесами подій і явищ української історії. Тим не менше, слід визнати, що, проте, існування Української ранньомодерної держави в урядово-партійних директивах не заперечується повністю, а набуває, в контексті офіційної інтерпретації української історії, нового звучання.

Аналізуючи тогочасні офіційні документи щодо принципів організації історичної роботи в Україні та припустимих меж трактування окремих проблем, сучасний дослідник С. Пивовар спостеріг той цікавий факт, що «хоча постанова «Про 300-річчя...» визнавала існування “національної Української держави” лише в радянській формі, водночас зазначалося, що в ході визвольної війни 1648–1654 рр. в Україні відбувався процес складання української державності»¹. На думку вченого, така ситуація була певним компромісом, оскільки «визнання незавершеного й обмеженого хронологічно “процесу складання української державності”, по-перше, давало часткову відповідь на запитання істориків: Що ж було “об'єднано” з Московією в 1654 р., якщо “української держави” тоді не існувало?; по-друге, робило певну поступку національним почуттям українців з боку партійно-державної влади; по-третє, дозволяло вченим висвітлювати й навіть досліджувати окремі... аспекти української державності XVII ст.; по-четверте, полегшувало ідеологічну боротьбу з зарубіжними істориками, які критикували радянських учених за ігнорування проблеми української державності. Б. Хмельницький у постанові хоча й називався «видатним державним діячем», але очолюваний ним “процес складання української державності” зводився передусім до спрямування зусиль на “об'єднання з великим російським народом”»².

Вочевидь, найбільш важко положення нової концепції приживалися в науково-дослідних проектах Інституту історії

¹ Пивовар С. Соціальні аспекти української державності... – С. 131.

² Там само. – С. 132.

Академії наук УРСР. Парадокс ситуації полягав у тому, що, з одного боку, Інститут, як експертна установа, не міг залишитися осторонь як від самого процесу розробки нової доктрини, так і від впровадження її в масову свідомість зі сторінок науково-популярної продукції. Так, в умовах наближення великої (за мірками тодішніх партійних ідеологів) ювілейної дати – 300-ї річниці Переяславської ради 1654 р. та підписання т. зв. «Березневих статей» між українським гетьманом Богданом Хмельницьким та московським царем Олексієм Михайловичем, відзначати яку було вирішено на державному рівні, відповідних коректив зазнали дослідницькі плани співробітників. Науковий потенціал академічної інституції на кілька років фактично підпорядковувався розробці проблематики історії Визвольної війни, зокрема, вивченню подій зими – весни 1654 р. та їхніх наслідків. Відповідно це не могло не покликати до життя появи низки маловартісної ювілейної продукції. Зокрема, як зазначається в праці А.В. Санцевича, лише «до 300-річчя возз'єднання України з Росією видавництва республіки опублікували понад 300 праць з цієї тематики»¹.

З іншого боку, слід віддати належне тим вченим академічної установи, які, незважаючи на те, що концепція їх досліджень на тривалий історіографічний період (майже до кінця 80-х років) була спущена у вигляді «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією», змогли, спільно з колективами інших наукових установ республіки підняти і ввести у науковий обіг значний пласт джерельного матеріалу, який стосувався різних аспектів політичних та соціально-економічних процесів середини XVII ст.; спробували поставити і дослідити такі проблеми, як державно-політичний устрій України в роки визвольної війни, участь міського населення, зокрема, мешканців Києва, у збройній боротьбі, дипломатична підготовка Переяславської ради тощо.

¹ Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945–1982). – К., 1984. – С. 35.

Попри те, що запропонованою концепцією сутність підписаного у 1654 р. між Росією і Україною договору однозначно зводилася до «возз'єднання» в єдине ціле заснованих на різних засадничих принципах територіально-політичних організмів двох країн, а результативність визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. набувала чинності одностайного прагнення до відновлення «історичної єдності» з братнім російським народом, Ф.П. Шевченко у своїй праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією», поряд із загальноприйнятим на той час терміном, все ж продовжує і надалі використовувати й термін «приєднання». Однак юридичний статус України після 1654 р. він, слідом за І.П. Крип'якевичем і В.А. Голобуцьким, визначає як автономію у складі Російської держави, котра поступово обмежувалася централізаторською політикою царського уряду¹. Оцінюючи такі інтерпретаційні маневри, О.В. Ясь висловлює припущення, що саме вони давали «максимум можливого, що можна було зробити українським вченим» в умовах «потужного адміністративно-психологічного тиску та всеохоплюючого примітивного критицизму, в яких працювали тогочасні дослідники»². На думку ж О.П. Оглоблина, студії І.П. Крип'якевича та Ф.П. Шевченка вийшли за межі «офіційної советської схеми»³. Слідом за ним окремі представники діаспорної науки вважали цих вчених засновниками «реставраційного напрямку» в українській радянській історіографії⁴.

¹ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С. 499; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 485; Голобуцький В.А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – С. 350.

² Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року... – С. 952.

³ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – С. 54.

⁴ Винар Л. «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1980. – С. 6.

Загалом застосовувана у науковій продукції оціночна амплітуда українського державотворення на означеному відрізку часу є достатньо широкою – йдеться про коливання оціночних критеріїв між запереченням існування «держави чи державності на Україні» за доби середньовіччя – раннього нового часу та визнанням її «поетапного трансформування» від ранньодержавних утворень слов'ян до кінця XVIII ст.¹ За оцінкою сучасних науковців, на етапі 50-х – 80-х років в історіографії в цілому йшлося найчастіше «про “зародки” української державності (а згодом їх швидке зникнення) в ході Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького»². Не існувало узгодженості й у трактуванні самої дефініції «державність». Вона розглядалася або «як незавершений процес оформлення власне держави, чи відбувалося фактичне ототожнення обох понять»³. Зокрема, як тотожні сприймаються вони Ф.П. Шевченком⁴. Слід зазначити, що монографія вченого «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» демонструє зразок всебічного ґрунтовного наукового дослідження одного із найбільш яскравих, але водночас і складних періодів української історії, а саме: доби Національної революції. За широтою піднятих в ній питань, глибиною й аргументованістю авторських роздумів і висновків вона значною мірою дистанціювалася від задекларованої в її назві проблеми. По суті, її автор в умовах 50-х років спромігся відтворити (приховуючи за необхідними зовнішніми атрибутами у вигляді розлогого цитування класиків марксизму-ленінізму або ж закидів на рахунок своїх попередників – істориків XIX – першої третини XX ст.) широку панораму державного життя козацької України.

¹ Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 10–11.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Див.: Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією... – С. 258, 282–283.

Окрім Ф.П. Шевченка існування Української козацької держави ранньомодерної доби визнавалося такими представниками інститутської історичної думки повоєнного часу, як І.П. Крип'якевич, І.Д. Бойко, С.В. Юшков, О.М. Апанович, М.Ю. Брайчевський. Зокрема, у своїй праці «История государства и права СССР» С.В.Юшков стверджував, що у середині XVII ст. Україна мала централізовану державу, яка на умовах Переяславсько-Московської угоди 1654 р. потрапила у васальну залежність від московського царя. Добре відомо, наскільки сколихнула громадську думку й водночас налякала можновладців поява знаменитої статті М.Ю. Брайчевського, в якій вчений рішуче виступив проти трактування сутності союзу двох державних утворень після Переяслава в рамках офіційної концепції «возз'єднання»¹. Після 1953 р., наголошував вчений, цей термін «набув сили канонічного, а слово “приєднання” уважалося за крамолу. Але фахова думка не погодилася з тією опінією і протягом двох наступних десятиліть робилися неодноразові спроби повернутися до філологічної “проблеми”. На жаль, вони не дали сподіваних наслідків»².

Справжнім надбанням в галузі дослідження українського державотворення другої половини XVII–XVIII ст. по-праву можна визнати праці І.П. Крип'якевича. Започатковані ним у 20-х – 30-х роках досліди над державою Б. Хмельницького знайшли своє логічне продовження в розвідках, створених на початку 50-х років, зокрема, в синтетичному нарисі «Історія України» та монографії «Богдан Хмельницький» (зазначимо, остання зазнала значних редакційних купюр; повний авторський текст відтворено лише у львівському перевиданні 1992 р.). Зокрема, в заслугу українському гетьману вчений зараховував той факт, що він «власними зусиллями збудував державу з повним устроєм і соціальними відносинами, з упорядкованими

¹ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих // Переяславська рада 1654 року... – С. 294–418.

² Там само. – С. 294.

фінансами, з великою армією, ввійшов у зв'язки з усіма сусідніми і дальшими державами і змів приєднати їх до своїх планів. Підняв свій народ з вікового занепаду і забезпечив йому волю і самостійність»¹. Чимало уваги у своїх працях І.П. Крип'якевич присвятив і розгляду діяльності наступників Богдана Хмельницького – гетьманів Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи та ін., аналізуючи їх політичні заходи в контексті їхніх державницьких устремлень. Досить цікаву оцінку залишив вчений стосовно суспільно-політичної ролі Лівобережної України в другій половині XVII–XVIII ст. Зокрема, він зазначав, що в умовах інкорпораційних акцій з боку російського царату Лівобережжя продовжувало зберігати «досить широку автономію – мало власну адміністрацію, юрисдикцію, фінанси, військо, господарство і соціальні справи. І коли окремих устрій Гетьманщини Росія скасувала, то тут більше, як в інших землях України, залишилися український побут, культура і державні традиції, – з ними зв'язане національне відродження в XIX ст.»². Слід визнати, що повною мірою науковий доробок І.П. Крип'якевича було оцінено лише в новітній українській історіографії.

У 1959 р. побачила світ монографія В.А. Дядиченка, присвячена суспільно-політичному устрою Лівобережної України в другій половині XVII–XVIII ст.³, в якій вчений дав загальну характеристику гетьманському правлінню того часу, розглянув його правові підвалини, взаємовідносини гетьмана з царським урядом, діяльність козацької старшини, полкових, сотенних, міських органів управління, судову систему і судочинство Гетьманщини.

Подією для тогочасної української історіографії стала поява у 1968 р. великої статті І.Д. Бойка «До питання про держав-

¹ Крип'якевич І.П. Історія України. – Л., 1990. – С. 185.

² Там само. – С. 225.

³ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959.

ність українського народу в період феодалізму», в якій дослідник рішуче заперечував тезу про відсутність у минулому в українського народу власної державності. «З точки зору матеріалістичного розуміння розвитку суспільства, – зазначав історик, – вона не витримує будь-якої критики і є політично шкідливою, бо солідаризується з історіографією, що відмовляє українському народу у здатності створити свою національну державність і тим виправдовує агресивну загарбницьку політику іноземних панівних класів та їх урядів щодо України»¹. Початки ж виникнення національної державності І.Д. Бойко відносить у докиївський період існування українського етносу. З ліквідацією Київського князівства, на його думку, припинилося й існування ранньосередньовічної державності на Україні². І лише на зламі XVI–XVII ст. на українських теренах спостерігаються перші паростки ранньомодерної державності. Вищий же етап формування національної державності, на його думку, припадає на період Національно-визвольної війни українського народу³.

За оцінкою вченого, наслідком приєднання стало те, що були створені умови незначних рис колоніальності, Україна здобула потужний імпульс для розвитку своєї національної культури. Водночас створювалися передумови для завершення процесу формування української нації. Історик далі наголошує на тому, що після 1654 р. козацька старшина мала надзвичайно широкі права внутрішнього самоврядування, хоча це й розходилося з основами політики Московської централізованої держави. «Важливим показником автономної державності України, – підкреслював вчений, – було відмовлення царського уряду від втручання у судове право. Український суд від вищого до нижчого був незалежний від російської адміністрації»⁴.

¹ Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журн. – 1968. – № 8. – С. 27.

² Там само. – С. 29.

³ Там само. – С. 31.

⁴ Там само. – С. 36.

Свій відбиток на дослідження державотворчої проблематики наклали ті нові тенденції, які намітилися в суспільно-політичному житті України на початку 70-х років. У цей час спостерігається певний відступ від підходів, вироблених в історіографії протягом 50-х – 60-х років. Поступово в історичних працях все впевненіше утверджується теза про формування на українських теренах за доби середньовіччя лише «елементів» державності. Отже, у створених у 70-х – 80-х роках працях, зокрема, багатотомній «Історії Української РСР» (К., 1979), ця дефініція практично не залишає місця для раніше вживаних понять національної держави чи національної державності. «Характерно, – зазначають сучасні науковці, – що деякі вчені, хотіли вони цього чи ні, відійшли навіть від «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)», схвалених ЦК КПРС, де прямо говорилося про те, що в середині XVII ст. на українських землях йшов “процес складання української державності”»¹. В таких умовах розгляд історії українського державотворення обмежувався лише тими вузькими рамками і відповідними концептуальними засадами, які визначалися в московських партійно-владних кабінетах.

Відповідно змінюються і акценти у трактуванні українсько-російських відносин другої половини XVII–XVIII ст. Зауважимо, що як і на попередньому етапі стартовими при цьому залишаються події Визвольної війни. І лише праця Д.І. Мишка присвячена їх розвитку у більш ранню добу². Натомість, на відміну від попереднього часу, не з'являється жодного оригінального дослідження з історії договору та переяславського переговорного процесу 1654 р. Ця тема простежується лише в монографіях й статтях з історії Визвольної війни, яка кваліфікується як селянсько-козацька, колективних багатотомних працях та справжньому обвалі публікацій кон'юнктурного

¹ Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності... – С. 12.

² Мишко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст. – К., 1959.

характеру, викликаних до життя спочатку у 50-х, а пізніше у 70-х роках ювілейними річницями акту возз'єднання України з Росією.

Вже із 40-х років починається відхід у небуття концепції міждержавного характеру відносин України з Росією, що закріплювався «Переяславськими статтями». Натомість на все чільніші позиції виходить постулат, згідно з яким договором 1654 р. регламентувалися саме відносини між «двома народами-братами». Це концептуальне положення остаточно утверджується в історіографії в 50-х роках. І хоча М.Н. Петровський у своїх працях все-таки продовжував вбачати в утвореному договором союзу двох країн лише приєднання України до Росії на правах «феодалної васальної залежності», а сам цей факт сприймав через призму теорії «найменшого зла» для козацької держави¹, з кінця 40-х років в історичних працях набуває поширення концепція «возз'єднання в єдиній державі двох братніх народів», яка досить швидко нівелює будь-які можливості полеміки з цього приводу. В акті «возз'єднання» України з Росією дослідники починають вбачати «торжество історичної справедливості», не тільки «могутній поштовх для її політичного, економічного та культурного розвитку», а й створення «сприятливих умов» для розвитку української народності². Більше того, в кінці 70-х – середині 80-х років введення у науковий обіг терміну «возз'єднання» було оцінено українською радянською історіографією як «велике досягнення ряду праць

¹ Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) // Нариси з історії України. – Вип. IV. – К., 1940; Його ж. Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. Приєднання України до Росії. – К., 1948.

² Сергієнко Г.Я. Великий історичний акт. – К., 1978. – С. 20–21, 22; Стецюк К. Визвольна війна українського народу і возз'єднання України з Росією. – К., 1953. – С. 22; та ін.

другої половини 40-х – першої третини 50-х рр.»¹, а історичне його значення «для дальшої долі українського народу полягало передусім у тому, що Україна, ставши складовою частиною Російської держави, була врятована від поневолення її шляхетською Польщею і загарбання султанською Туреччиною»².

Зазнало відповідних змін і трактування самої сутності цих відносин. Так, якщо у ґрунтовній монографії Ф.П. Шевченка, що побачила світ у 1959 р., економічні і політичні зв'язки України з Росією все ще розглядалися з огляду на їхнє значення для долі української державності, то у спеціальній розвідці О.К. Касименка, яка вийшла друком у середині 60-х років, державотворчий аспект уже відсутній повністю³.

Зміна поглядів на характер українсько-російських відносин у другій половині XVII–XVIII ст. торкнулася не лише політичної, а й інших сфер тогочасного суспільного та культурно-духовного життя України. В якості ілюстрації наведемо одну характерну цитату щодо перспектив економічного і культурного розвитку українського народу у складі Російської імперії. І хоча взято її не з наукової праці, а з виступу українського партійного лідера з нагоди відзначення 325-ї річниці козацької ради в Переяславі, зміст її якнайповніше віддзеркалює тогочасний історіографічний стан навколо важливої наукової проблеми. «Економічні зв'язки з Росією, – наголошувалося у виступі, – втягнення українських земель до всеросійського ринку сприяли розвитку виробничих сил України. Воз'єднання з Росією відкрило українському народові шлях до справжнього відродження, сприяло його прилученню до висот російської культури і суспільної думки... Приклад України, що відстояла своє національне існування, воз'єднавшись з Російською державою,

¹ Пинчук Ю.А. Роль народных масс в освободительной войне 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. – Киев, 1986. – С. 151.

² Сергієнко Г.Я. Великий історичний акт. – С. 21.

³ Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. – К., 1965.

відкрив перспективи для спасіння інших народів, над якими нависла загроза іноземного поневолення»¹. Саме з такого ракурсу оцінювалися політичні, економічні і культурні зв'язки на сторінках наукової продукції, зокрема, в колективній монографії «Дружба и братство украинского и русского народов»², директивному документальному збірнику³, в інших працях загального і спеціального спрямування. Таким чином, в історіографії міцно (і здавалося б назавжди) утверджувалася офіційна доктрина трактування розвитку українського історичного процесу другої половини XVII й наступних століть, а водночас й історії інших національних меншин багатонаціональної держави – спочатку Російської імперії, а згодом Союзу Радянських Соціалістичних Республік, самостійне історичне існування яких не мислилося поза добровільним визнанням зверхності та месійного призначення «старшого брата» в усіх виявах суспільно-політичного та духовно-культурного життя. На догоду їй ігнорувалися висновки наукових праць попередників, замовчувалася правда історичних реалій, підтасовувалися дані джерел.

В такій загальній атмосфері намагання окремих істориків у своїй науковій праці відійти від штучно нав'язаної схеми трактування національного історичного процесу і наблизитися до адекватного дійсності відображення реалій минулого фактично залишалися поодинокими. На жаль, помітних наслідків (окрім хіба що для самого вченого) не мала й спроба М.Ю. Брайчевського привернути увагу до необхідності критично переосмислити впроваджені в історичну науку ідеологічні штампи⁴. Розгляд всього спектру українсько-російських взаємовідносин

¹ Щербицький В. Велика сила братерського єднання // Комуніст. – 1971. – № 1. – С. 27.

² Дружба и братство русского и украинского народов. – Т. 1. – Киев, 1982.

³ Навеки вместе. Материалы и документы о праздновании 325-летия воссоединения Украины с Россией. – Киев, 1979.

⁴ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. – 1991. – № 6.

проводився переважно в контексті доведення «історичних коренів дружби і єднання українського народу з братнім російським народом»¹, спільності інтересів у боротьбі з іноземними поневолювачами та внутрішнім соціальним гнобленням трудящих низів з боку класів-експлуаторів².

Разом з тим, не можна скидати з рахунку того позитивного внеску, що був зроблений вченими у 50-х – 80-х роках в конкретно-історичне наповнення змісту і спрямованості окремих аспектів українсько-російських взаємовідносин. Насамперед це стосується підготовки до друку корпусу документів, які проливають світло на перебіг і організаційний бік розвитку стосунків між Україною і Росією, студій, в яких досліджуються їх окремі вияви, як то українсько-російські дипломатичні відносини в роки Визвольної війни³, внесок культурно-наукових установ України

¹ Дядиченко В., Стецюк Е. Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией. – Киев, 1954; Шевченко Ф. Историчне значення віковичної дружби українського та російського народів. – К., 1954; Касименко О. Возз'єднання України з Росією і його історичне значення. – К., 1954; Сергієнко Г.Я. Великий історичний акт: До 325-річчя возз'єднання України з Росією. – К., 1978; та ін.

² Голобуцький В.О. Росія і визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. – К., 1954; Дядиченко В.А. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII–XVIII вв. – К., 1954; Лещенко М.Н., Олійник Л.В. Славна сторінка народної боротьби (До 200-річчя Селянської війни під проводом О.І. Пугачова). – К., 1974; Мельникова И.Н. Борьба России с Турцией в 30-х гг. XVIII в. и Украина // Ученые записки Института славяноведения. – Т. 1. – М., 1848; Рознер И.Г. Казачество в Крестьянской войне 1773–1775 гг. – Львов, 1966; Стецюк К. Вплив повстання Степана Разіна на Україну (з історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту). – К., 1947; Її ж. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960; та ін.

³ Голобуцький В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Киев, 1962; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К., 1954; та ін.

і Росії у взаємозбагачення культурно-духовного розвитку цих та інших слов'янських народів¹ тощо.

Нові для тогочасної історіографічної традиції акценти прозвучали в монографічному дослідженні В.А. Смолія, присвяченому проблемі об'єднання Правобережної України з українськими землями, що перебували під зверхністю російського царя². На основі аналізу значного масиву джерельного матеріалу молодому вченому вдалося розкрити специфіку суспільно-політичних процесів, які відбувалися на українських землях у складі Речі Посполитої; показати подібність духовних і культурно-етнічних традицій лівобережного і правобережного українства, а також схожість умов їхнього існування в різних суспільно-економічних моделях, що впливало на формування у населення практично тотожних соціальних запитів; розкрити як внутрішні причини, так і роль російського фактора у поділах Речі Посполитої наприкінці XVIII ст.

Значною популярністю у науковців різних поколінь користувалася і продовжує користуватися проблематика, пов'язана із дослідженням національно-визвольних змагань українців періоду Визвольної війни, а також повоєнної доби, зокрема, могутнього гайдамацького руху XVIII ст., в якому, особливо у виступі 1768–1769 рр., чітко простежуються традиції, започатковані Національно-визвольною війною середини XVII ст.

У 1947 р. до дослідження проблеми повстання 1768 р. після деякої перерви знову звернувся К.Г. Гуслистый³. В новій праці історик розглянув загальні особливості гайдамаччини, значною мірою поглибив власні висновки та погляди на місце Коліївщини в історії України. Зокрема, на думку вченого, вплив її «не

¹ Дзюба О.Н. Просвещение на Украине (вторая половина XVI – первая половина XVII вв.). – К., 1987; Її ж. Статут братських шкіл (Пам'ятки братських шкіл). – К., 1988; Шип Н.А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – К., 1988; та ін.

² Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978.

³ Гуслистый К.Г. Коліївщина: Історичний нарис. – К., 1947.

обмежувався лише Лівобережжям, Запорожжям і Новоросійською губернією». Основний результат Коліївщини він вбачав у тому, що тим самим очищувався «шлях для нових капіталістичних відносин». Дослідник простежив певний зв'язок між народним повстанням на Україні і селянською війною 1773–1776 рр. в Росії. За його оцінкою, це був своєрідний прояв класової боротьби, головний зміст якої становив селянський протест проти кріпосного гніту. Ця точка зору, до речі, підтримувалася більшістю істориків радянської доби. Проте на певний час в історичній науці спостерігається спад інтересу до подій 1768–1769 рр. (як, до речі, і багатьох інших проблем історії українського народу). Нова хвиля публікацій була викликана до життя підготовкою до святкування 200-річчя з дня початку повстання. Відповідною постановою Президії АН УРСР на Інститут історії покладалася підготовка, організація і проведення присвячених Коліївщині наукових сесій, а також активізація дослідницької роботи над її історією. Окремі аспекти Коліївщини досліджуються у цей час в монографіях В.О. Голобуцького¹, О.П. Лоли². Розглядаючи органічну пов'язаність повстання 1768 р. із Запорожжям, В.О. Голобуцький, зокрема, довів, що «соціальною базою гайдамацького руху на Запорожжі були знедолені прошарки козацтва, наймані робітники зимівників, рибних промислів, чумаки-наймити, що відправляли військову службу замість своїх хазяїв, й ін.». Водночас він наголошував на тій особливій ролі, яку відіграло Запорожжя в розгортанні повстанського руху на Правобережжі. Не менш важливим аспектом виступало сприйняття дослідниками значення Коліївщини в історії України, зокрема, а також у загальноісторичному контексті; при цьому підкреслювався її вплив на активізацію протестних виступів в ряді країн Європи. Спеціальне дослід-

¹ Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К., 1961; Его же. Максим Железняк. – К., 1962; Его же. – Черноморское казачество. – К., 1956.

² Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні в 20–60 рр. XVIII ст. – К., 1965.

ження останній проблемі присвятив Ф.П. Шевченко¹. Вчений підкреслив, що вплив повстання на розгортання соціальних та національно-визвольних рухів в інших країнах не може обмежуватися «лише об'єктивним стремлінням українського народу стати нарівні з іншими народами», а визначається тими істотними змінами, які внесли українські події в тогочасні міжнародні відносини. В той же час він вказав на практичну нерозробленість цієї проблеми в історіографії, підкресливши, що праці з історії гайдамацького руху, зокрема, Коліївщини, значно більшою мірою, ніж з якоїсь іншої проблеми, містили «багато спірних, а то й невірних тверджень і концепцій». Однак досить вагомий у кількісному відношенні доробок з історії повстання 1768 р. в Україні, на жаль, не засвідчував достатню ступінь наукової розробки цієї проблеми.

Значний відгук в українській історіографії знайшли й драматичні події 1789–1793 рр. у полтавському селі Турбаї. Окреме дослідження значенню Турбаївського повстання присвятив К.Г. Гуслистий². Його причини, наслідки, програмні вимоги селянства розкрито в ґрунтовній монографічній праці І.О. Гуржія³.

У 50-х –60-х роках минулого століття загальним тенденціям соціальної і національно-визвольної боротьби українського народу та специфіці її перебігу в різних регіонах України були присвячені монографічні дослідження І.О. Гуржія, М.Н. Лещенка та Г.Я. Сергієнка⁴.

¹ Шевченко Ф.П. Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні // Укр. іст. журн. – 1968. – № 9; Його ж. Міжнародне значення повстання 1768 р. у Правобережній Україні // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – С. 180–181.

² Гуслистий К.Г. Турбаївське повстання. – К., 1947.

³ Гуржій І.О. Повстання селян в Турбаях (1789–1793). – К., 1950.

⁴ Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (80-х років XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1958; Гуржій І.О., Лещенко М.Н. Боротьба трудящих України за соціальне і національне визволення (XIV–XIX ст.). – К., 1967; Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963.

Доволі продуктивно науковцями Інституту в другій половині ХХ ст. розроблялися соціально-економічні аспекти української історії раннього нового часу. Зокрема, їх урбаністична складова представлена в монографіях П.В. Михайлини¹ та О.С. Компан². І.Д. Бойко спробував прослідкувати соціальне і господарське становище українського селянства³. В працях І.О. Гуржія було піднято проблеми зародження робітничого класу України та розвитку товарного виробництва і торгівлі⁴. І.С. Слабеев розглянув роль чумацького промислу в соціально-економічному розвитку українських земель у ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.⁵, а у працях М.Ф. Котляра були порушені питання грошового обігу на українській території в добу пізнього середньовіччя – раннього нового часу⁶. Ці ж аспекти присутні в «Нарисах з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду» (К., 1963), першому томі двотомника «Історія селянства Української РСР» (К., 1967), а також наскрізних синтетичних курсах української історії. В своїх розвідках науковці представили значний фактичний матеріал, водночас намітили основні магістралі еволюції соціальної та господарсько-економічної

¹ Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654). – К., 1975.

² Компан О.С. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К., 1954; Її ж. Міста України в другій половині ХVІІ ст. – К., 1963.

³ Бойко І.Д. Селянство України в другій половині ХVІ – першій половині ХVІІ ст. – К., 1963.

⁴ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). – К., 1958; Його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІ ст. до 1651 року). – К., 1962.

⁵ Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. – К., 1964.

⁶ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971; Його ж. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні ХІV–ХVІІІ ст. – К., 1981.

системи України. Однак поширені в тогочасній історіографічній практиці класовий та формаційний підходи помітно обмежували їх в інтерпретаційних можливостях та фактично унеможлилювали вихід за межі лінійної моделі національного історичного процесу.

В центрі уваги дослідників перебували також сюжети, пов'язані із формуванням в Україні національного війська, збройного протистояння українського населення наступу шведської армії Карла XII. Проте у працях українських істориків радянської доби, зокрема, В.А. Дядиченка, масштаби опору українців так званій «шведській навалі» гіпертрофувалися до розмірів «всенародної», «священної», «вітчизняної» війни з іноземними загарбниками. При цьому дієву допомогу їм надавало російське командування¹. По суті, в цьому аспекті українсько-шведських відносин в черговий раз спрацьовувала вже добре відома схема «віковичної дружби» та «спільної історії» українського і російського народів, скелет якої щодо початку XVIII ст. був вибудований працями Б. Тельпуховського, Є. Тарле та інших істориків радянської Росії.

В середині 60-х років вперше на урядовому рівні було звернуто увагу на відтворення історичної пам'яті про українське козацтво. Науковці Інституту історії активно включилися у реалізацію передбачених постановою Ради Міністрів УРСР заходів, спрямованих на увічнення пам'ятних місць з історії Запорозжя, зокрема, увійшли до складу журі конкурсу по створенню історичного заповідника з історії запорозького козацтва на о. Хортиця. Особливо активну діяльність у цьому напрямі розгорнула О.М. Апанович, яка брала участь у всіх нарадах і конференціях, присвячених пам'яткам Запорозької Січі, зокрема, виступила з доповіддю «Запорозька Січ і Молдавія у XVIII ст.» на сесії молдавсько-української дружби у Кишиневі (1967 р.).

Слід віддати належне тим вченим, які, незважаючи на несприятливу атмосферу історіографічного періоду, на високо-

¹ Дядиченко В. Розгром шведських загарбників на початку XVIII ст. – К., 1950.

му науковому рівні змогли поставити і дослідити низку проблем, пов'язаних із діяльністю української старшини та рядових козаків у роки Визвольної війни. Козацьким проводирам – героям визвольної епопеї Богдану Хмельницькому, Івану Богуну, Максиму Кривоносу, Дем'яну Нечаю присвячують свої невеликі біографічні розвідки В.О. Голобуцький, Д.І. Мишко, О.П. Лола, Л.К. Полухін.

У 50-х – 60-х роках виходять друком такі праці, як «Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.» (1954) та «Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70 рр. XVII ст.» (1960) О.М. Апанович; «Черноморское казачество» (1956), «Запорожское казачество» (1957) та «Запорозька Січ в останні роки свого існування. 1734–1775» (1961) В.О. Голобуцького; «Северин Наливайко» (1962) Д.І. Мишка та «Северин Наливайко – руководитель крестьянско-казацкого восстания в 1594–1596 гг. на Украине» (1961) І.Г. Рознера; «Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 1650–1670-х роках XVII ст.» (1960) К.І. Стецюк. У 1954 р. побачила світ брошура «Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу», підготовлена О.М. Апанович та К.Г. Гуслистим, в якій комплексно представлена історія українського козацтва від його зародження до ліквідації дніпровської твердині. В оцінці авторів козацтво виступає видатним суспільно-історичним явищем в українській історії. Використовуючи ґрунтовний джерельний матеріал, В.О. Голобуцький, зокрема, змалював різнобічну картину життя Запорожжя, особливості його господарської системи, розкрив причини диференційних процесів в середовищі козацької спільноти. Характерно, що, розглядаючи автономні державні утворення ранньомодерної доби на теренах України, С.В. Юшков не визнавав за Лівобережжям, Слобожанщиною та Запорожжям статусу напівсамостійних державних одиниць¹. Натомість О.М. Апанович розглядала

¹ Юшков С.В. История государства и права СССР. – М., 1961. – Ч. 1. – С. 394–395.

Запорозьку Січ як політичну організацію, «що в процесі свого розвитку вже виявляє деякі буржуазні ознаки, виступає прообразом ранніх буржуазних республік», й за типологічними ознаками вважала її «напівдержавою»¹.

Важливу державотворчу роль Запорожжя відзначив й М.Ю.Брайчевський. Зокрема, вчений зауважував: «В кінці XV ст. на широкий історичний кін виходить нова соціальна сила – козацтво. Запорозька Січ бере на себе функцію української державності і створює унікальну для середньовіччя політичну організацію – козацьку республіку з послідовно демократичним устроєм». На його думку, в результаті Визвольної війни «козацька республіка» виходить за географічні межі так званих «Запорізьких вольностей» і остаточно оформлюється як демократична держава з республіканським методом управління. «Приєднання цієї держави до Росії, – підкреслював далі вчений, – здійснене на основі широкої автономії, не відбилося істотно на її характері та соціальній природі»². Цікаві спостереження щодо участі міського населення в козацькому русі середини – другої половини XVII ст. містяться в монографіях О.С.Компан. Розгорнуту характеристику українському козацтву в своїх наукових працях, особливо у вже згадуваній монографії з історії українсько-російських зв'язків, навів Ф.П.Шевченко. Яскравий образ гетьмана-державотворця в праці «Богдан Хмельницький» створив І.Крип'якевич. Чільне місце козацька доба, зокрема, козацьке літописання, посіла в джерелознавчих студіях Я.І.Дзири.

Окрім означеної вище тематики в 50-х – 60-х роках науковці академічної історичної установи продовжували роботу в цілому вже ставшій традиційною проблематики історичних зв'язків українців з іншими слов'янськими народами. Основна науково-дослідна робота у цей час здійснювалася у межах таких планових тем, як «Соціально-економічний розвиток

¹ Апанович О.М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Укр. іст. журн. – 1965. – № 12. – С. 37.

² Сповідь Михайла Брайчевського // Літературна Україна. – № 12.

України і народні рухи в епоху феодалізму» та «Закономірності історичного розвитку суспільства при переході від однієї соціально-економічної формації до іншої». Разом з тим, у робочих планах з'явився і новий дослідницький напрям – частину вчених було залучено до праці над такою важливою історіографічною проблемою, як історія історичної науки в Україні в XVII–XVIII ст. Значно посилилася увага до питань методології історичної науки. У 1966 р. вийшла брошура О.С. Компан історіософського характеру «Єдність світового історичного процесу». Важливі методологічні проблеми, зокрема, щодо виявлення теоретичних основ дослідження етногенезу, стану і перспектив вивчення слов'янської культури, характеру соціальних конфліктів та специфічних форм виявлення соціального протесту, застосування порівняльно-історичного методу у вивченні доби кінця XVI – першої половини XIX ст. були порушені в підготовленому інститутськими вченими циклі журнальних статей.

Однак період відносного спокою в українській післявоєнній історіографії перервався на зламі 60-х – 70-х років. Майже на півтора століття козакознавча проблематика практично зникає з обшару наукових зацікавлень істориків в радянській Україні.

У 1970–1985 рр. з індивідуальних монографій (окрім уже згаданих вище) в Інституті були підготовлені «Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України)» В.В. Панашенко; «Історична метрологія Лівобережної України» О.Ф. Сидоренко; Джерелознавче дослідження О.А. Бевза «Львівський літопис і Острозький літописець». Водночас, у зв'язку із наближенням ювілею заснування столиці радянської України – міста-героя Києва було створено низку праць, присвячених його ролі і значенню в українській історії, зокрема, том другий фундаментальної тритомної колективної монографії «Історія Києва» (1986), що вийшла російською та українською мовами.

В цілому науковий доробок вчених-новістів радянського періоду в подальшій історіографічній традиції оцінюється неоднозначно. Доволі критично підійшов до цього, наприклад,

В.П. Яремчук¹. Ще більш категоричним в своїх оцінках є В.В. Кравченко, на думку якого, з 1954 р. «українська історіографія», по суті, «була переведена на рейки свого самозречення». Сучасний дослідник стверджує, що відтоді українські історики «займалися лише ілюстраціями на місцевому, локальному матеріалі загальних теоретичних положень, розроблених у центрі», а отже фактично відбулася справжня «кульмінація теологічної ідеї української історії та її щасливе завершення в “загально-російському” просторі»². Втім, децю інших поглядів притримується І.І. Колесник, за спостереженням якої на етапі 20-х – початку 80-х років минулого століття відбувався «процес ідейно-концептуального оформлення дисципліни української історіографії, який означав накопичення банку даних, схем, концепцій, удосконалення принципів і методів історіографічного аналізу. Розмаїття історіографічних схем, які виникали в протилежних ідейних таборах, доповнювали одна одну, взаємно висвітлювали певні здобутки та вади і, що головне, визначали перспективи наступного історіографічного синтезу»³.

Повною мірою цей загальний висновок можна екстраполювати на новістичні проекти, що виконувалися за радянської доби співробітниками Інституту історії. Зокрема, численний документальний матеріал діловодства установи зберіг для наступних поколінь той накал пристрастей, яким супроводжувалося обговорення окремих концептуальних праць або захист дисертацій, виконаних далеко не завжди в руслі офіційних догм щодо трактування української ранньоновістичної доби.

¹ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009; Його ж. Історія України в історичній науці УРСР середини 1950-х – середини 1980-х років: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2009.

² Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії... – С. 509.

³ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 112.

Частина III. Формування концептуальних підходів та проблемного поля ранньоновістичних студій в наукових проектах 90-х років ХХ – першій декаді ХХІ ст.

Процеси, якими обумовлювався поступ української історичної науки на зламі ХХ–ХХІ ст. (наприкінці 80-х років в Україні, по суті, відбувся перехід до становлення сучасної (новітньої) національної історіографії), навряд чи можна оцінювати однозначно. В цілому історіографічна ситуація цього часу (принаймні, за зовнішніми ознаками) виявилася вельми подібною до тієї, яка спостерігалася на етапі кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Інтенсивне накопичення конкретно-історичних знань так само супроводжувалося вливанням в національний історіографічний простір найрізноманітніших теорій, що не могло не викликати певної методологічної розгубленості вчених; розширення проблемного поля наукових студіювань проходило одночасно із згортанням деяких усталених на попередніх історіографічних відрізках наукових напрямів; започаткування сучасних наукових шкіл відбувалося фактично паралельно з посиленням аматорських тенденцій, основним чинником чого стала масова переорієнтація на більш ранні періоди в минулому України викладацьких кадрів суспільствознавчих кафедр, особливо фахівців у галузі історії комуністичної партії; збільшення кількості годин на викладання історії в навчальних закладах, охоплення історичними курсами слухачів технічних, медичних, аграрних спеціальностей водночас не гарантувало якості отримуваних молоддю знань. Подібні тенденції змусили науковців все частіше говорити про чергову

кризу історичної науки¹. Ситуація загострювалася тим, що, по суті, для найширшого українського загалу ознайомлення з власною історією протягом не одного десятиліття здебільшого обмежувалося лише тими дозованими вкрапленнями в загально-російський історичний процес, що дозволялися офіційними навчальними програмами. Отже, український національний історичний проект на момент проголошення державної незалежності мав вельми деформований як в концептуальному, так і подієвому форматі вигляд.

Залишаючи осторонь дискусійність цього питання, наголосимо, що, починаючи з середини 80-х рр., під дією цілої низки суб'єктивних і об'єктивних факторів, українська історична наука, переживши складний кризовий стан кількадесятилітнього існування в жорстких світоглядних та ідеологічних координатах,

¹ Білокінь С. Становище історичної науки в Україні // Український історик. – 1990. – № 1–4; Його ж. Чи маємо ми історичну науку // Літературна Україна. – 1991. – 5 січня; Дашкевич Я. Стан української історичної науки та завдання Наукового товариства ім. Т. Шевченка // Дашкевич Я. Україна вчора і нині. – К., 1993; Ельченко Ю.Н. Важливі завдання вивчення історичної спадщини // Укр. іст. журн. – 1988. – № 8; Забужко О. Деміфілогізація історії // Слово і час. – 1990. – № 3; Коваль М.В. Завдання «Українського історичного журналу» в процесі перебудови історичної науки // Укр. іст. журн. – 1988. – № 8; Лукін І. Основні напрями перебудови // Укр. іст. журн. – 1888. – № 8; Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук Академії наук УРСР // Укр. іст. журн. – 1987. – № 5; Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11; Санцевич А. Нові вимоги до методики історіографічних досліджень // Укр. іст. журн. – 1988. – № 8; Сарбей В. Проти войовничого нігілізму в історичній науці часів перебудови // Українська історична наука на порозі XXI століття. Харківський історіографічний збірник. – Вип. 2. – Харків, 1997; У пошуках історичної правди («круглий стіл») // Укр. іст. журн. – 1991. – № 10; 1992. – № 2; та ін.

якими детермінувалися, всупереч об'єктивності внутрішньої логіки, не лише цілі напрями наукових пошуків, а й наперед визначалися їх результати, нарешті отримала можливість вступити на той еволюційний шлях, що відкривав перспективу перетворення її на повноцінну складову європейського історіографічного процесу, підпорядкованого насамперед внутрішнім закономірностям і викликам.

В принципі ті труднощі та проблеми, з якими зіштовхнулися з початком перебудовчої доби та після розпаду радянської політичної системи українські науковці, виявилися характерними для більшості національних історіографій не лише пострадянського, а й загалом постсоціалістичного простору. Прорив ізольованості від світового історіографічного потоку як першочергове завдання висував на порядок денний засвоєння накопиченого за цей час в історичній думці практичного та теоретичного досвіду, творчого адаптування для власних потреб апробованих роками та випрацювання нових методик, збагачення дослідницького інструментарію. Все це доводилося робити інтенсивними методами в надзвичайно стислі терміни. Однак при цьому довелося зіштовхнутися з тим, що запозичуваний ззовні досвід не завжди мав у собі конструктивне навантаження. Можливо, що чи не найбільшою мірою це стосувалося т. зв. постмодерністського виклику, сутність якого полягала в перенесенні центру тяжіння з пізнання історичних реалій на історичний наратив та висловленні недовіри до історичного факту як основи наукового дослідження¹.

Характерно, що постмодерністська парадигмальна складова почала виявлятися в українському історіографічному просторі практично одночасно з розгортанням гострої критики її концептуальних положень представниками різних наукових

¹ Филушкин А.И. «Постмодернистский вызов» и его влияние на современную теорию исторической науки // Топос. – Минск, 2000. – № 3. – С. 67–78.

течій в різних національних історіографіях¹, фактично не справивши якогось помітного впливу на вітчизняних істориків-традиціоналістів, репрезентованих переважно академічною новістичною школою.

Відмова від т. зв. формаційного редукціонізму та доведеного до обструкції на радянському просторі методу матеріалістичного розуміння історії² натомість визначила поступовий перехід вчених Інституту історії України на позиції пошуково-креативної науки, характерними для якої можна вважати, на думку деяких сучасних дослідників, «нові ідеї, здатні перетворити існуючі наукові стереотипи у нові понятійні системи, що не тільки дозволяють вийти на рівень формування єдиної картини світу, але й по-новому трактувати вже існуючу інформацію»³.

З одного боку, тривала штучна перерваність тяглості у формуванні проблемного поля ранньоновістичних досліджень

¹ Див., наприклад: Анкерсмит Ф. Историография и постмодернизм // Современные методы преподавания новой и новейшей истории. II семинар «Методология и средства современного исторического исследования». – М., 1996; Ankersmith F. The Origins of Postmodernist Historiography // Historiography between Modernism and Postmodernist (Contributions to the Methodology of Historical Research). – Amsterdam – Atlanta, 1994; Appleby J., Yant L., Jacob M. Telling the Truth about History. – New-York – London, 1994; Iggers G. Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. – Hanover, 1997; Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. – Вып. 2. – М., 1982; «Постмодернистский вызов» и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Репина Л.П. Новая историческая наука и социальная история. – М., 1998; Ricard J. Fakten und Fiktionen. Über die Grundlagen historischer Erkenntnis. – Frankfurt – New-York, 1998; та ін.

² Детальніше про це див.: Шемякин Я.Г. Проблема цивилизации в советской научной литературе 60–80-х годов // История СССР. – 1991. – № 5; Искендеров А.А. Историческая наука на пороге XXI века // Вопросы истории. – 1996. – № 4; та ін.

³ Цит. за: Оноприенко В. Науковедение: поиск системных идей. – К., 2008. – С. 64.

та відступ від напрацьованих на початок 30-х років інтерпретаційних моделей, без сумніву, не могли не обумовити певного тимчасового повернення сучасного українського академічного вченого до методологічних засад XIX – початку XX ст., що не могло не наразити його на критичні зауваження з боку певного кола колег. З іншого ж – накопичений в попередній традиції запас знань та значний фактичний матеріал, що наприкінці 80-х, а особливо протягом першої половини 90-х років повернувся у вітчизняний евристичний простір через активне перевидання історіографічної та археографічної спадщини, а також більшу доступність до архівних фондів, значно скоротив процес адаптації наукового потенціалу Інституту до нових історіографічних умов й водночас забезпечив надійну фільтрацію того масового інородного імплантату, що почав різними шляхами привноситися в інтелектуальну сферу пострадянської України.

До честі вчених, що спеціалізуються в дослідженні українського раннього нового часу, слід зазначити, що вони не встали на шлях некритичного впровадження у свою пошукову практику імпортованого методологічного ширпотребу, встояли перед спокусою синергетичного або лінгвістичного повороту та інших подібних модернізаційних теорій, залишившись на позиціях вірності базовим принципам історичного дослідження. Водночас представники сучасної академічної новістичної школи, особливо в її молодшому поколінні, модернізувавши, відповідно до потреб часу, традиційний позитивістський підхід до прочитання історичного джерела, вже на середину 90-х років перейшли до створення багаторівневої моделі національного історичного процесу на етапі раннього нового часу, базованої на сучасних методологічних інноваціях в розробці таких напрямів, як політична, соціальна, економічна, інтелектуальна історія, історія ментальностей тощо. Отже, як відзначають сучасні науковці, на кінець XX ст. українська історична наука вже становила «єдиний інтелектуальний простір, що містить доробок дореволюційної академічної науки в Україні, досвід радянської історичної науки, внесок українських істориків в діаспорі,

а також дослідження західних науковців на ділянці української історії»¹.

Відповідаючи Марку фон Гагену, який у 1995 р. піддав сумніву доцільність відродження в новітній українській історіографії національної парадигми, З. Когут, зокрема, зазначив: «Можливо, це правда, що українська історіографія 90-х прийняла деякі національні міти, зокрема, в окремих випадках український “націоналістичний канон” ... Але це й не дивно для наукової дисципліни, яка має 70-річну традицію догматичного повторення мітів. З іншого боку, це також результат природного повернення до традицій дореволюційної української історіографії і, часом, надто великого прагнення до відродження цих традицій»². Водночас перед українськими науковцями відкривалася перспектива узгодження цих традицій з методологічним набутком світової історичної думки, що в поєднанні з відкриттям можливостей вільного доступу до джерел та розширення репрезентативного діапазону проблемного поля створювало сприятливу атмосферу для переосмислення й відтворення у всій його складності й багатогранності національного історичного процесу, в якому саме український ранній новий час, з огляду на доленосні для утвердження української нації події та процеси, що в ту добу відбувалися, виявився (як це вже відзначалося) найбільш заміфологізованим в попередній історіографічній практиці.

Потреба в демофілогізації важливих, з погляду їх цивілізаційного значення, історичних епох і явищ підсилювалася тим фактором, що інтеграція української історичної науки в єдиний історіографічний простір вже не була питанням більш-менш віддаленої перспективи, а виступила реалією сьогодення. Звідси завдання, які постали перед вітчизняними істориками, полягали не лише у подоланні негативних наслідків більш ніж півстолітнього розриву в національній історіографічній традиції (ззна-

¹ Колесник І.І. Українська історіографія... – С. 118.

² Когут З. Коріння ідентичності... – С. 299.

чимо: на початок ХХІ ст. ситуація з цим фактично вирівнялася), а й у тому, щоб представити кілька тисячоліть української історії невід'ємною частиною спільної історії континенту, на порозі створення якої сьогодні стоїть європейська наукова співдружність¹.

По-перше, наприкінці ХХ ст. історична наука в Україні постала перед необхідністю детальної й всебічної реконструкції власного історичного минулого (більшістю європейських національних історіографій цей шлях виявився вже благополучно пройденим, як, до речі, й шлях тотального опрацювання наявної джерельної бази) в усій його багатогранності й причинно-наслідковій взаємопов'язаності процесів політичних, культурно-духовних, господарських, соціальних, з усіма їх локальними особливостями та закономірностями загальноєвропейського характеру. По-друге, український дослідник при препаруванні власного конкретно-історичного матеріалу мав виходити не лише із здобутків і традицій вітчизняної наукової практики, а й взяти на озброєння весь теоретичний та методологічний арсенал і дослідницький інструментарій, напрацьований за останній час міжнародним науковим інтелектом. Отже, йшлося про назрілу очевидність «кардинальних змін у самому стилі мислення історика, засобах систематизації та інтерпретації історіографічного матеріалу, в системі категорій і понять, якими оперує історична наука»².

Останнє інтелектуальне зрушення, яке датується в історіографії 1989–1992 рр. і полягає у відмові (насамперед на пост-

¹ Докладно про це див.: Кocka J. Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas // Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung. – 2000. – Bd. 49. – № 2; Le Goff I. Europa bauen // Schulze H. Stadt und Nation in der europäischen Geschichte. – München, 1999; Исламов Т.М. Европейские историки о европейской истории // Новая и новейшая история. – 2003. – № 5; та ін.

² Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. – К., 2001. – С. 177.

радянському просторі) від формалізованої концепції інтерпретування світового історичного процесу, безпосередньо торкнулося й українського історичного середовища. «Наукове прочитання історії України, – стверджують сучасні історики, – ... полягає насамперед у переоцінці історіографічних здобутків, запереченні тих, які не витримали перевірки часом або ж були мертво-народженими, та водночас підтвердженні та реабілітації тих, які доводили своє право на існування»¹. Помітним кроком на цьому шляху став вихід на поліграфічній базі Інституту історії України НАН України невеликої брошури двох провідних фахівців в галузі української політичної історії раннього нового часу В.А. Смолія та В.С. Степанкова². Її поява, по суті, змінила ситуацію в українській історіографії щодо висвітлення цілого аспекту проблем національного історичного процесу раннього нового часу. Своєю працею авторам вдалося не лише наочно довести готовність української історичної думки до конструктивного всебічного відтворення на рівні світових методологічних стандартів складних і суперечливих процесів політичної складової національної історії кінця XVI–XVIII ст., державотворення в козацькій Україні, а й повністю витіснити з українського історіографічного простору рудименти радянського варіанту марксизму (на кшталт ідеологічної доктрини) щодо трактування багатьох важливих аспектів минулої нації.

Запропонована нова концепція історії Національно-визвольної війни українського народу не лише звільнила українську історіографію від нав'язаного їй у 50-х – 80-х роках минулого століття стереотипу щодо оцінки сутності та основного змісту політичних подій в Україні середини XVII ст. Спираючись на

¹ Горобець В.М. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995. – С. 15.

² Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992.

історіографічний доробок не однієї генерації науковців та критичне переосмислення корпусу документальних матеріалів, її автори аргументовано довели, що масовий національно-визвольний рух, яким виявилися охопленими українські землі з кінця 40-х до середини 70-х років XVII ст., не можна зводити до спрощеної схеми «загальнонародної боротьби за воз'єднання України з Росією, оскільки він започаткував нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави»¹. Відповідно безпідставно говорити про завершеність цього процесу у 1654 р., оскільки «підписання договору з Москвою не було для Б. Хмельницького та його уряду самоціллю, кінцевим результатом довготривалої, жорстокої боротьби з Річчю Посполитою»². Відповідно січнево-березневі події 1654 р. можуть оцінюватися лише як заключна фаза одного із етапів першого (січень 1648 – липень 1657 рр.) періоду Національно-визвольної війни, на якому відбувався «активний пошук українським урядом шляхів виходу з фатальної геополітичної ситуації»³, що склалася навколо України у 1652–1653 рр.

Викладені на сторінках праці основні положення вчені дещо згодом трансформували в концепцію Української національної революції XVII ст.⁴, згідно з якою запропонували вважати верхню межею боротьби за незалежнення Української держави 1676 рік, а саме: час завершення кількарічного процесу «руйнування державних інституцій у Правобережній Україні»⁵. Разом з тим, автори висловлювали переконання, що хоча в ре-

¹ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К. – С. 3.

² Там само. – С. 11.

³ Там само. – С. 34.

⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція середини XVII ст.: Проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) – К., 2009.

⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція середини XVII ст.: Проблеми, пошуки, рішення. – С. 83–84.

зультаті революційної боротьби українському народу і не вдалося у XVII ст. створити незалежну державу «в етнічних межах України», частина такого національного державного утворення «у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії» до початку XVIII ст., а сформована вже на першому етапі революції національна державна ідея «стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність»¹, «потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави»².

Повернувшись до проблеми Української національної революції у 2009 р., вчені, відступивши від подієвого, лінійного викладу, представили читацькому загалу горизонтальні зрізи революційних подій середини – другої половини XVII ст., підняли низку теоретичних проблем, пов'язаних з понятійним апаратом, хронологічними межами, сутнісною характеристикою цього епохального явища в українській історії раннього нового часу; спробували вписати цей національний феномен в загальноєвропейську революційну ситуацію XVI–XVIII ст.³

Поява на початку 90-х років концепції, що дозволяла трактувати національно-визвольну боротьбу як національну революцію, стала можливою завдяки творчому переосмисленню досягнень наукової спадщини попередніх генерацій істориків, а також розширенню інформаційного поля шляхом відкриття більш вільного доступу до надбань світової історичної думки та фондів закордонних архівосховищ. Не викликавши гострих

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція середини XVII ст.: Проблеми, пошуки, рішення. – С. 87.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 314.

³ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 2009.

дискусій та обговорень в науковому середовищі¹, як на те сподівалися її автори, концепція, тим не менше, спрямувала у відповідне русло академічну розробку цілого комплексу новітньої проблематики та відкрила перспективу для створення нової інтерпретаційної моделі українського історичного процесу раннього нового часу.

Помітне розширення сфери творчих інтересів вчених позитивно позначилося на формуванні науково-дослідних планів Інституту. Зокрема, вже з середини 80-х років чільне місце у них відводиться розробці проблем етнонаціонального розвитку та еволюції станової структури українського середньовічного та ранньомодерного суспільства; державотворчих процесів в Україні на зламі середньовіччя та нового часу; історії української культури у другій половині XVII–XVIII ст.; еволюції політичної культури та ментальних засад суспільної свідомості у XIV–XVIII ст.

Підсумком проведеної науково-дослідної роботи стала підготовка ґрунтовної колективної монографії «Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії», яка побачила світ 1990 р. у видавництві «Наукова думка». В цілому за 1986–1990-ті роки співробітниками Інституту було опубліковано понад 100 наукових праць, серед них монографії В.Й. Борисенка «Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.» (К., 1986), О.І. Гуржія «Еволюція феодалних отношеній на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.» (К., 1986), В.А. Румянцевой «Эмблемы

¹ Наприклад, нам відома лише пізніша полеміка на сторінках праць: Гриценко О. Архетипний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі. – К., 1996; Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького // Сучасність. – 1995. – № 12; Її ж. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – К. 2000. – Вип. 3. Див. також: Степанков В. 1648 рік: початок української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003.

земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма» (К., 1986), П.М. Саса «Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.» (К., 1989), О.В. Тодійчук «Україна XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских» (К., 1989) та ін.

Після тривалої перерви зусиллями вчених Інституту фактично було повернуто в українську історіографію жанр історичної біографії, наслідком чого стала поява монографії М.Ф.Котляра та В.А. Смолія «История в жизнеописаниях» (К., 1990), на сторінках якої було відтворено життєписи понад 20 визначних особистостей української історії кінця V–XIX ст. (у 1994 р. її розширений варіант видано українською мовою). В наступні роки ця тема була продовжена працями «Володарі гетьманської булави» (К., 1994, 1995); чотирма колективними збірниками «Історія України в особах» (К., 1993, 1996, 1997, 2000), останній із яких повністю присвячений політичним, релігійним і культурним діячам козацької доби; двома випусками нарисів «Полководці Війська Запорозького»; серією біографічних статей в історичній періодиці тощо.

Значним внеском в історіографію стала реконструкція В.А. Смолієм та В.С. Степанковим соціально-політичного портрета однієї із найвизначніших постатей української ранньомодерної історії – гетьмана Богдана Хмельницького¹. Без сумніву, монографія, що витримала не одне видання (останній, значно розширений і доопрацьований її варіант вийшов друком у 2009 р. у видавництві «Темпора»), стала помітним явищем в новітній українській біографістиці. Постать українського гетьмана постає на її сторінках в усіх іпостасях своєї небуденності – як людини, державотворця, політичного діяча, дипломата, полководця. Основні віхи його життя документально запротоколювані. Динамічно, на широкому історичному тлі, розкриваються формування його характеру, становлення і зміни світоглядних

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993; 2-ге вид. – К., 1995.

орієнтирів, механізми вироблення ним підвалин своєї політичної програми. Широке й багатоаспектне історичне полотно, побудоване навколо життєпису однієї людини, відтворене цими вченими і в їхній іншій монографічній праці «Петро Дорошенко: Політичний портрет» (К., 2011), в епіцентр якої поставлено яскраву і трагічну долю непересічного борця за українську незалежність, якого не змогли зрозуміти та підтримати його сучасники.

У XXI ст. історична біографістика поповнилася також портретами Петра Конашевича-Сагайдачного¹, Івана Скоропадського². Створюються малоформатні праці, присвячені Павлу Полуботку³, Петру Дорошенку⁴, Пилипу Орлику⁵. Вчені Інституту беруть активну участь у формуванні меморіального альманаху «Видатні діячі України минулих століть» (К., 2001) тощо.

Отже, на початок 90-х років, коли суспільно-політичні події на європейських теренах радянської імперії виявилися доленосними для української історичної науки, в Інституті історії накопичився вже достатній досвід для того, щоб на прикладах минулого підготувати громадянський загал до розуміння внутрішньої логіки закономірностей подій, що відбувалися, довести тяглість і пояснити сучасникам механізми національного державотворчого процесу. Так, з 1991 р. науковцями установи було розпочато роботу над науково-дослідною темою «Становлення та історична еволюція Української держави (до кінця XVIII ст.)». В ході її розробки основна увага сконцентрована була на дослідженні конкретно-історичних форм українського ранньомодерного державотворення, становлення та історичної еволюції національного державного організму в його певних політико-юридичних модифікаціях, з'ясуванні комплек-

¹ Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К., 2006.

² Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998; Гуржій О.І., Реєнт О.П. Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України. – К., 2011.

³ Горобець В. Павло Полуботок. – К., 2007.

⁴ Чухліб Т. Петро Дорошенко. – К., 2007.

⁵ Чухліб Т. Пилип Орлик. – К., 2008.

су суспільно-політичних, ідеологічних, правових, адміністративно-територіальних, економічних і воєнних чинників, які визначали політичну форму влади і зумовлювали національну специфіку державних структур управління та інших інституцій.

Головним результатом напрацювань істориків у царині українського державотворення стало утвердження в якості історіографічно визнаного факту існування на етнічних українських теренах за козацької доби національної ранньомодерної держави у формі Гетьманату з полковим адміністративно-політичним устроєм та заснованою на республіканських традиціях Запорозжя системою організації влади. Як слідство з цього – в пріоритети наукового студіювання виводилося з'ясування ролі російського (поряд з польським, кримсько-турецьким, шведським тощо) фактора в українському державотворчому процесі на зламі середньовіччя і нового часу. Основні результати проведення таких досліджень відбилися на сторінках монографічних видань «Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення» (К., 1993) В.А. Смолія та В.С. Степанкова, «Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: Територіальні межі та населення» (К., 1992), «Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.)» (К., 1994) та «Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: Кордони, населення, право» (К., 1996) О.І. Гуржія. В контексті дослідження державотворчих процесів в працях В.В. Панашенко, В.М. Горобця та Т.В. Чухліба було проаналізовано засади політичного устрою українських земель¹. У 1995–1998 рр. також побачили світ монографії В.М. Горобця «Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I» (К., 1998)

¹ Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). – К., 1997; Горобець В.М. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000; Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVIII ст.). – К., 1996.

та «Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659)» (К., 1998); А.О. Гурбика «Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка)» (К., 1998) та «Аграрна реформа в Україні XVI ст.» (К., 1997); В.В. Панащенко «Соціальна еліта Гетьманщини» (К., 1995) та інші.

Взята в якості об'єкта дослідження на 1995–1998 рр. тема: «Політична культура та проблеми ментальності українського суспільства XIV–XVIII ст.» включала ряд підтем, присвячених таким вузловим питанням, як діалектика соціального і національного у визвольних рухах в Україні XVII–XVIII ст.; міжнародні політичні зв'язки Гетьманщини та Запорозжя в кінці XVII – першій половині XVIII ст., політична орієнтація соціальної еліти; сутнісні прояви та ментальні орієнтації історичної свідомості та політичної культури українського суспільства кінця XVI–XVIII ст.; вплив українсько-російських відносин на розвиток політичної культури Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. тощо.

У процесі ведення науково-пошукових робіт вчені намагалися не лише дослідити конкретно-історичні форми еволюції політичної культури та національного менталітету за доби пізнього середньовіччя – раннього нового часу, але й з'ясувати комплекс суспільно-політичних, ідеологічних, правових, економічних і військових чинників, які справляли визначальний вплив на їх сутнісні характеристики, накреслити перспективи дослідження цієї важливої проблематики. На основі опрацювання значної джерельної бази науковцям відділу вдалося поглибити або вперше у вітчизняній історіографії звернутися до розв'язання багатьох важливих аспектів, що стосувалися політико-культурних та ментальних вимірів існування української спільноти, показати їх взаємозв'язок та взаємовплив з вимірами соціальними, економічними, політичними.

Першою працею монографічного формату в проблематиці, пов'язаній із вивченням свідомісно-ментальної сфери, стало

дослідження В.А. Смолій, присвячене досить нетрадиційній для 80-х років минулого століття проблемі – соціальній свідомості учасників народних рухів на Україні у другій половині XVII–XVIII ст.¹ Звичайно, як і попередні розробки вченого, ця праця виконувалася ще у межах панівної тоді парадигми, що не могло не накласти на неї свого відбитку. Разом з тим, підняти й розкрити задекларовану проблему навряд чи було б можливо лише в традиціях позитивістського історіописання, без залучення і творчого осмислення напрацьованих світовою історичною думкою нових методологічних підходів до дослідження духовних і психологічних констант, з'ясування думок і прагнень, оцінок сучасності представниками різних соціальних страт українського ранньомодерного суспільства.

Через деякий час накопичений досвід дослідження свідомісних аспектів дозволив вченому звернутися до іншої важливої наукової проблеми. 1997 р. разом із В.С. Степанковим вони випустили монографію, присвячену українській державній ідеї та її еволюції протягом другої половини XVII–XVIII ст.² З її появою українська історіографія, по суті, збагатилася новою концепцією українського державотворчого процесу раннього нового часу. Вченим вперше вдалося не лише визначити та комплексно висвітлити основні етапи зародження та розвитку в політичній культурі України ідеї державотворення, а й показати її місце в політичній свідомості нації, виявити механізми її практичної реалізації.

Щільно пов'язаною з ментально-свідомісним виміром культурно-духовного життя українського соціуму та його політичною культурою є проблема формування української нації. Першими на доцільність пошуку витоків націотворення в Україні на рубежі XVII–XVIII ст. звернули увагу В.А. Смолій та

¹ Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина XVII–XVIII ст. – К., 1986.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.

О.І. Гуржій¹. Пізніше порушені аспекти знайшли висвітлення у ґрунтовній колективній праці «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності і національної свідомості» (К., 2001). Теоретичні засади формування в ранньомодерну добу української нації порушив у своїй фундаментальній за глибиною поставлених проблем та насиченістю історіографічної та джерельної бази монографії П.М. Сас².

Як важливі складові зародження цього процесу він виділив українську та руську самосвідомість, історичну пам'ять та руську віру, зародження ранньомодерної національної ідеї, боротьбу за конфесійну свободу православних тощо. Наголошуючи на природності застосування «фільтру національного» в процесі самоідентифікації українців як окремішньої спільноти, вчений наголосив на тому, що «перспективний дослідницький пошук у цьому напрямі слід проводити приблизно від середини XVI до середини XVIII ст., тобто у час постання, зокрема, двох уній на теренах Центрально-Східної Європи – політичної Люблінської 1569 р., наслідком якої було об'єднання більшості українських земель у складі Корони Польської, а також церковної Берестейської 1596 р., що призвела до розколу православної церкви та загострення конфесійної боротьби в українському суспільстві»³.

В контексті розробки українського державотворення та Національної революції в Україні вчені установи організували і провели на високому науковому рівні міжнародні конференції, присвячені 400-річчю від дня народження фундатора Української козацької держави гетьмана Богдана Хмельницького (жовтень 1995 р.) та 350-й річниці початку Української національної революції середини XVII ст. (травень 1998 р.); прочитали низку лекцій з різноманітних питань українського ранньо-

¹ Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.

² Сас П.М. Витоки українського націотворення. – К., 2010.

³ Там само. – С. 5–6.

го нового часу та національного державотворення XVII–XVIII ст. У 1995–1996 рр. відділ історії України середніх віків здобув гранти на розробку проектів Державного фонду фундаментальних досліджень «Ідея державності в суспільній думці та політичній практиці України XVI–XVIII ст.» та «Українська козацька держава у геополітичному просторі Центральної, Східної та Південно-Східної Європи (XVII–XVIII ст.)».

Рубіж нового тисячоліття колектив новістів академічного інституту зустрів вагомими науковими здобутками. Накопичений за попередні роки значний досвід активного дослідження доби існування Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст., в результаті чого було розглянуто різні аспекти національного державного і культурного будівництва, становлення та розвитку політичної культури та генези національної свідомості українського суспільства, впливу геополітичного фактора на цивілізаційний розвиток українських земель, дозволив науковим співробітникам перейти від розв'язання внутрішніх питань еволюції українського історичного процесу до з'ясування його взаємопов'язаності з поступом європейської середньовічної та ранньомодерної цивілізацій. Вчені спробували неупереджено подивитися на те, як розвивався еволюційний процес на теренах України, в чому він був тотожним або відмінним від подібних процесів в інших європейських державах; розкрити механізми взаємодії внутрішніх і загальноєвропейських складових; показати, яким чином цивілізаційні європейські тенденції суспільного розвитку позначилися на генезі українського соціуму в цілому та його окремих стратах.

Протягом 1999–2005 рр. в Інституті історії України виконувалися науково-дослідні теми «Українське суспільство доби середньовіччя – початку нового часу: політичні, соціальні, економічні, правові, міжконфесійні уявлення та ціннісні системи» та «Тенденції суспільно-духовного розвитку України у другій половині XVII–XVIII ст.: національний та загальноєвропейський контекст», результативність розробки яких забезпечувалася досить потужним науковим потенціалом. Комплексний

підхід, запропонований колективом науковців, зробив виконання цих проектів надзвичайно сучасним і актуальним, оскільки вперше в українській історіографії було здійснено спробу представити український соціум як певну інтегровану соціальну цілісність, ґрунтовану на кращих традиціях національного державотворення та етнокультурного розвитку, набутих впродовж тисячолітньої історії українського етносу; показати, якими шляхами в минулому йшов його історичний розвиток; з'ясувати його місце і роль у формуванні відповідного мікроклімату в Центрально-Східному регіоні Європи на різних історичних етапах еволюції європейської цивілізації.

2006 р. в Інституті започатковується науково-дослідний проект «Політична та економічна структуризація українських земель за доби середньовіччя – раннього нового часу: господарські системи, моделі організації влади, політико-інституціоналістська практика», новістична складова якого знайшла свій вираз у постановці таких проблемних блоків, як соціально-політична модель Української козацької держави та її місце в політичній системі Європи другої половини XVII–XVIII ст.; рецепція українського цивілізаційного процесу раннього нового часу в українській історичній думці; центрально-східноєвропейський вектор в системі політичних зв'язків уряду Івана Мазепи; політичні орієнтації, ідеологічна спрямованість та модель організації соціальних виступів у XVIII ст.; Східна Україна як центр і фактор субрегіональних подій в XVI ст. тощо. Прикметно, що в ході його розробки вчені застосовували комплексні підходи та продемонстрували погляд на історичні події і явища національної історії як органічний фактор типових для європейської цивілізації раннього нового часу політичних, соціальних і господарських процесів. При цьому увага акцентувалася на перманентних трансформаціях механізму взаємодії політичних інституцій і соціально-економічних моделей в межах їх окремих складових; виявленні того окремишого, що було характерним для суспільно-політичної та господарсько-економічної еволюції

національного державного організму та українського ранньомодерного соціуму.

Другим проектом з ранньоновістичної проблематики, що розроблявся протягом 2006–2008 рр., стала науково-дослідна тема сектору досліджень проблем соціальної історії (його було створено на правах спеціалізованого центру при відділі історії України середніх віків і раннього нового часу у 2002 р., завідувач – доктор історичних наук В.М. Горобець) «Соціальні групи та стани України доби пізнього середньовіччя – раннього нового часу: стратифікація, статус, внутрішня і міжстанова мобільність, система ціннісних орієнтирів». В ході її розробки ставилося завдання віднайти нові підходи до моделювання картини соціальної взаємодії пізньосередньовічних і ранньомодерних соціумів; уточнити характер функціонування в Україні соціального на прикладі окремих суспільних страт. В епіцентр дослідницьких інтересів виносилися питання реконструкції ціннісної шкали і життєвих пріоритетів, а також принципів формування корпоративної солідарності окремих соціальних груп; соціальної корпорації та внутрішньої мобільності владної еліти Української козацької держави; соціальних орієнтирів українського духовенства тощо.

З січня 2009 р. в Інституті силами науковців відділу історії України середніх віків і раннього нового часу було розпочато розробку двох нових науково-дослідних тем – «Україна в середньовічному та ранньомодерному комунікативному просторі: національні та інтегральні виміри культурно-цивілізаційного діалогу» (науковий керівник – академік НАНУ В.А. Смолій) і «Влада та суспільство ранньомодерної доби у повсякденних практиках» (науковий керівник – професор В.М. Горобець).

В контексті першого проекту увага акцентувалася на з'ясуванні місця України в комунікативному просторі Євразії XVI–XVIII ст.; її здатності до міжцивілізаційного конструктивного діалогу; відтворенні її історичного образу в органічній єдності з еволюційними тенденціями в політичних, соціальних, етнокультурних та духовних формовиявах; показі тієї національної

специфіки, що була і є характерною для її еволюції в суспільно-політичній, етнокультурній та економічній сферах.

Основними аспектами розробки другої теми стали: старшинська верства Гетьманату, влада і міський соціум в повсякденні XVII–XVIII ст.; повсякденне життя мирян Київської митрополії; вплив Реформації та Контрреформації на повсякденні практики суспільства тощо.

Реалізація цих проектів відкриває перед українськими дослідниками раннього нового часу реальні можливості для побудови науково виваженої моделі культурної, етнополітичної та соціально-економічної історії України в контексті її взаємодії з європейськими країнами, а також належними до ісламської цивілізації державами. При цьому пріоритетними виступають питання співвідношення загального і особливого в історико-культурному поступі й суспільно-політичній еволюції; показу усієї складності взаємодії двох цивілізаційних течій континенту; дослідження взаємин та взаємовпливів народів на тлі поширення та адаптації до конкретних потреб кожного соціуму провідних культурно-цивілізаційних ідей, зокрема, чинності впливів, що виходили із Заходу, Сходу, Півночі, Півдня континенту, на Україну і українців. Акцент зроблений на проблемах, які дозволяють виявити загальне і особливе в процесах державотворення й національно-культурного розвитку України і ряду країн Європи та Азії; прослідкувати українсько-західноєвропейські та українсько-східноєвропейські політичні, економічні й духовно-культурні взаємини і суспільні рецепції на них на прикладі двосторонніх міжнародних зв'язків й узагальнити досвід міжнародних відносин за доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу як на етапі їх мирного розвитку, так і у роки конфронтаційного протистояння народів і держав Євразії.

В центр дослідження винесено питання об'єднавчих тенденцій в суспільно-політичних проектах Правобережної та Лівобережної України у XVIII ст.; структуризації основних соціальних груп населення Гетьманату; соціальної взаємодії страт українського ранньомодерного суспільства; історіософ-

сько-історіографічних ракурсів осмислення становища України в суспільно-політичному та соціокультурному просторі Російської імперії; ролі лівобережного регіону козацької держави у дипломатичному протистоянні Росії та Речі Посполитої в останній чверті XVII ст., а Правобережної України – у міжнародних інтересах Варшави, Петербурга, Стамбула та Відня у XVIII ст. тощо.

У своїй реалізаційній частині праця над цими проектами вилася у появу низки наукових розвідок, у яких вчені Інституту спробували переглянути, здавалося б, вже добре вивчені епізоди та події в історії України другої половини XVII–XVIII ст. та водночас віднайти у ній чимало незаповнених лакун. На особливу увагу, наприклад, в дослідженні політичного зрізу національного історичного процесу раннього нового часу заслуговує сучасне трактування комплексу питань, пов'язаних з українсько-російськими переговорами взимку – навесні 1654 р. Нові погляди науковців відображено, зокрема, у працях «Українсько-російський договір 1654 рр.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару)» (К., 1995); «Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія» (К., 2005); авторській розвідці Т.В. Чухліба «Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату» (К., 2003). В контексті розвитку піднятої проблеми дослідник запропонував своє бачення статусу Української козацької держави на міжнародній арені з позицій запропонованої ним теорії полівасалітету. Її основні положення викладено у працях «Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.» (К. – Нью-Йорк, 2003; вид. 2-е, доопр. – К., 2005; вид. 3-є, доп. і доопр. – К., 2010); «Український гетьманат: проблема міжнародного утвердження» (К., 2007); «Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713)» (К., 2004); «Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа» (К., 2011).

Полівасалітетна підлеглість у міжнародно-правовій системі розглядається науковцем, як своєрідний конгломерат «збереження елементів патримоніального права та переплетення феодално-династичних принципів з основами творення ранньомодерних держав у Європі»¹. Такий підхід дозволив йому виробити погляд на зовнішньополітичні акції нової української державної еліти як струнку систему добре продуманих і регульованих на найвищому рівні заходів, спрямованих на зміцнення й збереження державної незалежності України. Користуючись методом порівняльно-історичного аналізу, вчений довів, що в тогочасних політичних реаліях для ще незміцнілої держави пошуки опертя на значно могутніших захисників-сюзеренів були найбільш надійним шляхом власного утвердження на міжнародній арені, що наочно продемонстрував досвід Молдавії, Волощини, Трансільванії, Прусії, ряду країн балканського регіону, державних утворень Північного Причорномор'я.

Разом з тим, багатовекторність міжнародної діяльності українських гетьманів викликала потребу в закріпленні результатів зовнішньополітичних акцій системою міжнародно-правових договорів та інших нормативних документів, якими в ранньомодерну добу регулювалися міждержавні відносини. Аналіз правових шляхів врегулювання стосунків між європейськими країнами дозволив досліднику по-новому поглянути на проблему, зокрема, підписання Гадяцької угоди та її впливу на подальший перебіг українсько-польських відносин², а також переосмислити роль, яку відіграло українське козацтво у християнсько-мусульманському протистоянні XVI–XVII ст.³

¹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К. – Нью-Йорк, 2003. – С. 14.

² Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008.

³ Чухліб Т. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К., 2010.

У 2004 р. вийшла друком монографія В.В. Станіславського «Запорозька Січ та Річ Посполита», присвячена недослідженій до цього сторінці українсько-польських відносин на початках гетьманування Івана Мазепи. Вченому вдалося зібрати й ґрунтовно опрацювати значний джерельний масив, який переважно ще не перебував у науковому обігу, і на його основі запропонувати власну оцінку досліджуваних подій. При цьому основна увага акцентувалася на причинах зміни ступеня активності у пошуках шляхів до політичної взаємодії між запорозьким козацтвом та варшавським двором на різних проміжках хронологічного часу між 1686 та 1699 роками. Автор дійшов висновку, що «спроби запорожців дістати протекцію Варшави варто розглядати насамперед як намагання знайти вихід із складної ситуації, а не як прагнення постійно бачити себе у складі Речі Посполитої»¹. З іншого боку, у намаганнях «Батурина перешкодити зносинам низового товариства з Польщею та правобережним козацтвом» простежувалися наміри «підпорядкувати Запорозьку Січ своїй владі»².

Незважаючи на існуючий нині численний масив літератури з проблеми діяльності урядів Української козацької держави на зовнішньополітичному поприщі, в дослідженні її окремих аспектів все ще продовжує залишатися чимало невідомих або не до кінця прочитаних сторінок. Однією з таких і по сьогодні вважається питання українсько-шведських відносин. Не вдаючись у подробиці, зазначимо: їх вивчення має свою власну історію і певну дослідницьку традицію. Як правило, при цьому увага науковців акцентувалася переважно на двох етапах в їхньому розвитку, а саме: добі Богдана Хмельницького та часах гетьманування Івана Мазепи. Натомість історики лише епізодично заторкували аспекти, пов'язані із підписанням зі Швецією Корсунського договору 1657 р. за Івана Виговського. І хоча ці

¹ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К., 2004. – С. 210.

² Там само. – С. 212.

питання в новітньому доробку новістів Інституту ще не знайшли свого втілення в окремий науковий проект, все ж вже сьогодні можна говорити про напрацювання певних оригінальних підходів до їх розв'язання. Розглядаючи, зокрема, можливе укладення взаємовигідного українсько-шведського союзу, який намітився на початку 1657 р., вчені відзначають, що основною перешкодою в реалізації цих планів для українського уряду стала невизначена позиція Карла X, який «брав на себе лише розпливчасті зобов'язання щодо України»¹. Серед факторів, що спричинили такий поворот у відносинах двох держав, дослідники називають вагання шведського уряду щодо визнання України незалежною державою; певні територіальні претензії шведів на українські землі; зволікання із включенням західноукраїнських земель до складу козацької держави, політичні прорахунки шведського короля та трансільванського володаря тощо².

Іншою важливою, однак вельми поверхово дослідженою у закордонних українознавчих центрах, а на теренах України майже ігнорованою (як за імперської, так і радянської доби) проблемою українсько-шведської політичної взаємодії раннього нового часу залишається розвиток її поколінням так званих мазепинців. В новітній українській історіографії найбільш послідовно ця проблематика присутня в працях Т.В. Чухліба, котрий в контексті своїх наукових зацікавлень чимало уваги присвятив договорам зі шведським королем гетьмана в екзилі

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – С.452.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – С. 453, 458, 471; Гурбик А.О. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7; Його ж. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. – Т. 2. – К., 2004; Його ж. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Богдана Хмельницького (1656–1657) // Укр. іст. журн. – 2008. – № 5; та ін.

Пилипа Орлика. Ґрунтовний аналіз міжнародної ситуації в Централіно-Східній Європі в другій половині XVII–XVIII ст. та вивчення механізмів укладення в цей час міждержавних договірних актів дозволили вченому висловити припущення, що, по суті, у 1708 р. над Українським Гетьманатом було встановлено номінальний протекторат Шведського королівства, чинність якого фактично тривала до 1713 р.¹

В цілому слід зазначити, що проблема українсько-шведських відносин за доби раннього нового часу, яка на різних історіографічних етапах незмінно користувалася увагою науковців і має достатньо широкий інтерпретаційний спектр, водночас ставить багато запитань, пошуки відповідей на які утруднюються через обмежену репрезентативність джерельної бази. Зокрема, на сьогодні науці невідомі автентичні варіанти важливих договірних документів між суб'єктами відносин, що змушує вчених (шляхом зіставлення дотичних або більш пізніх стосовно певної події даних актових джерел, а також свідчень приватного походження, що часто мають присмак суб'єктивізації історичних реалій) лише здогадуватися про кінцеві їх наміри, призначення та вмотивованість тих чи інших акцій як з боку шведів чи українців, так і з боку інших, зацікавлених в спрямуванні відносин між Україною і Швецією у потрібне для них русло, сторін.

З початку 90-х років минулого століття саме випрацювані в силовому полі цієї інтерпретаційної моделі концептуальні підходи обумовили злам в характеристичних оцінках мазепинської доби в цілому та українсько-шведського зближення 1707–1709 рр. Однак в дослідженні тогочасних українсько-шведських відносин, попри вельми значний історіографічний доробок, і на сьогодні залишається чимало спірних питань. Таку ситуацію історики пояснюють не лише полярністю концептуальних підходів, а й знищенням (майже по слідах подій) значної частини офіційної документації як з українського, так і зі шведського

¹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи... – С. 338.

боку, а також впровадженням в масову свідомість як обома контрагентами, так і їхнім супротивником – російським царем документації дезінформаційного призначення, що часто стає на заваді побудови адекватної реаліям історіографічної картини. Серед вчених Інституту продовжуються дискусії щодо датування початків активізації українсько-шведського переговорного процесу, його змісту, тієї ролі, яка відводилася у цих переговорах польській стороні, кінцевих намірів українського гетьмана і шведського короля, сприянню реалізації яких і мав, власне, прислужитися їх військово-політичний союз.

Варто також зазначити, що, звертаючи переважно увагу на окремі фрагменти цих взаємин чи відповідно підпорядковуючи пов'язану з їх вивченням проблематику розв'язанню більш загальних проблем, вчені Інституту ще не надали читацькому загалу бачення всієї перспективи розвитку українсько-шведської взаємодії та її значення і впливів на конфігурацію сил і розвиток подій на міжнародній арені ранньомодерної Європи.

Слід зауважити, що і сьогодні залишається не до кінця з'ясованим питання ставлення до українсько-шведського переговорного процесу Запорозької Січі та мотивів переходу на бік І. Мазепи і Карла XII частини запорожців на чолі з К. Гордієнком. Певною мірою ця прогалина заповнюється в працях В.В. Станіславського. Проте недостатня висвітленість місця запорозького фактору певною мірою обмежує можливості щодо створення повноцінної реконструкції політичної ситуації в Україні наприкінці XVII – на початку XVIII ст., позначається на повноті уявлень про співвіднесення російського, польського та шведського векторів в політичних комбінаціях українського гетьмана.

Загалом у сфері дослідження міжнародних впливів на формування зовнішньополітичних доктрин українських урядів на новітньому історіографічному відрізку (як і за попередніх періодів) в комплексі проблематики зовнішньополітичних зв'язків Української козацької держави продовжує залишатися домінуючою проблема українсько-російських відносин, коріння перма-

нентної актуалізації якої знаходиться як у площині суто академічного інтересу, так і прикладного застосування в поточній міждержавній практиці¹. Прикметно, що у своїх студіях академічні вчені намагаються не лише простежити магістральну лінію розвитку стосунків між Україною і Росією у другій половині XVII–XVIII ст., а й осягнути їх суть, визначити основні тенденції та характерні вияви на окремих етапах. Так, з'ясовуючи місце московського напрямку у політичних планах Б. Хмельницького, науковці наголошують на тому, що орієнтація гетьмана на Російську державу обумовлювалася насамперед намаганням зберегти завойовану незалежність Української держави та забезпечити можливості її соборності в тій конкретній геополітичній ситуації, яка склалася навколо України на момент укладення українсько-російського договору, і лише як другорядні при цьому враховувалися такі фактори, як історична традиція, етнічна близькість двох слов'янських народів, православне віросповідання тощо.

Нааявний на сьогодні доробок в царині дослідження українсько-російських міждержавних відносин в їхній хронологічній протяжності дозволяє стверджувати, що пріоритет тут, як і на попередніх етапах, впевнено перебрали на себе стосунки політичні. Разом з тим, важливим фактором, що суттєво впливає на характер співіснування будь-яких сусідніх народів, є взаємодія етнокультурна, взаємодія духовна. Саме тому, очевидно, не випадковим, а цілком закономірним виглядає той факт, що в міфотворчості спочатку імперських, а згодом радянських ідеологів поряд із міфом про Переяслав 1654 р. з незначним розривом у часі утверджується ще один міф – про зверхність «передової» російської культури над культурою українською, яка відповідно вдягається у шата провінційності, хуторянськості.

¹ Див.: Смолій В.А. Переднє слово // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 6.

Високий культурно-духовний потенціал української ранньомодерної нації засвідчило нове фундаментальне видання з історії української культури другої половини XVII–XVIII ст.¹, в якому на широкому історичному тлі розкриваються внутрішні зв'язки і закономірності українського культурного процесу, його місце і роль у всесвітній культурно-історичній цивілізації. Перед науковцем же цей узагальнюючий том розкриває нові перспективи в дослідженні інтелектуального життя не лише Української козацької держави, а й самотності культурно-духовного розвою українських етнічних теренів, які в другій половині XVII–XVIII ст. продовжували залишатися поза її територіальним ареалом. Домінантою праці є ствердження, що вже на середину XVII ст., тобто добу Української національної революції, Україна, на відміну від свого політичного сусіда, жила повнокровним, досить розвиненим інтелектуальним життям. Життям самотнім, проте чітко зорієнтованим на європейський культурно-духовний простір, що спостерігалось у всіх без винятку галузях – науково-освітній, архітектурно-мистецькій, музично-театральній, літературній, сфері матеріальної, нарешті – політичної культури. Причому, у розвитку всіх без винятку культурно-духовних формовиявів, які з середини XVII ст. спрямовувалися на утвердження національної самотності та національної самоідентичності, вирішальну роль відігравав саме український елемент. Натомість (особливо з початку XVIII ст.) на російських кресах в культурно-духовній сфері спостерігалися дещо відмінні процеси, а саме почала формуватися, а на середину XVIII ст. набула свого утвердження культура імперська, ґрунтована не на російському, а на іноземному інтелекті. Наскільки позначилися ці явища на спробах розмити українську культуру в загальноімперській, наскільки значним був вплив українського інтелекту на культурний розвой Російської імперії, наскільки українська інтелектуальна діаспора в Москві та Петербурзі впливала на

¹ Історія української культури: У 5-ти томах. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – К., 2003.

політику державного апарату в культурній сфері – питання, які слід розв'язувати. Думається, що вчені Інституту звернуться до них в найближчій перспективі.

На початку 90-х років минулого століття Інститут історії України НАН України виступив ініціатором відновлення козакознавчих студій в Україні. Питання про недостатнє наукове вивчення історії української козащини неодноразово піднімалося на зніщійованій вченими установи Міжнародній конференції «Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина» – першому після значної перерви великоформатному науковому форумі, що відбувся у Києві і Дніпропетровську у травні 1991 р.¹ По суті, саме цим заходом було надано поштовх активізації інтересу до козакознавчої проблематики в новітній українській історіографії.

Вагомий внесок в дослідження історії України за козацької доби зроблений започаткованими 1991 р. щорічними Всеукраїнськими історичними читаннями «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку». Своєрідними рубіжними віхами на цьому шляху стало проведення міжнародних наукових форумів, присвячених 500-річчю українського козацтва (травень 1991 р.), 400-літтю від дня народження Богдана Хмельницького (листопад 1995 р.), 350-літтю початку Національно-визвольної війни (травень 1998 р.) та підписання українсько-російської угоди 1654 р. (грудень 2004 р.).

Координаційна робота з організації вивчення історії українського козацтва з середини 90-х років зосередилася в структурному підрозділі Інституту – відділі історії України середніх віків і раннього нового часу, на базі якого з 1998 р. за рішенням дирекції Інституту і згідно з договором з ВАТ «Мотор-Січ» функціонує Науково-дослідний інститут козацтва, що у все-

¹ Див.: Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ–Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.): У 3-х вип. – К., 1993.

українському масштабі об'єднав зусилля вчених, зацікавлених у всебічній науковій розробці історії та сучасних проблем української козаччини. Поряд з Київською робочою групою у його складі нині діють Дніпропетровське, Донецьке, Запорозьке, Нікопольське, Одеське, Черкаське та Чернігівське відділення. На посаді директора-організатора НДІК було затверджено Т.В. Чухліба. Основними завданнями Інституту козацтва стали публікація фундаментальних досліджень та створення науково-популярних праць з історії козацтва, об'єднання і координація зусиль вітчизняних та зарубіжних вчених, співпраця з різними установами і організаціями з метою здійснення спільних науково-дослідних програм, організація і проведення науково-теоретичних й науково-практичних конференцій, написання підручників, посібників, навчально-методичної і довідкової літератури, розповсюдження й популяризація праць з козацької тематики, читання лекцій, проведення семінарів, диспутів, бесід, круглих столів тощо. На сьогодні НДІК підготовлено і випущено друком низку наукових праць у започаткованій ним серії видань «Козацька спадщина», колективні праці «Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XV–XVIII ст.)», «Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII–XIX ст.», ряд індивідуальних монографій, підготовлено (у рамках Національної програми відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки) фундаментальне видання нарисів з історії українського козацтва. Ця праця вийшла друком у 2006–2007 рр. у Видавничому домі «Києво-Могилянська академія». Зважаючи на великий читацький попит, протягом 2010–2011 рр. видавництво пішло на її друге видання. По суті, на сторінках двотомника акумульовано весь творчий здобуток української історіографії в дослідженні козакознавчої проблематики, виявлено сучасні тенденції у формуванні наукових підходів, а також можливі пошукові перспективи. «Науковці, – зазначається в передмові до праці, – прагнули поновому поглянути на проблему виявлення спільного й особливо у розвитку козацтва, об'єктивного й суб'єктивного, масового та індивідуального, провести історичні аналогії цього національ-

ного феномена з однотипними суспільними явищами в інших європейських країнах. Автори спробували поставити та знайти нові підходи щодо вирішення таких принципових питань, як проблема попередників українських козаків, їхнього генетичного зв'язку, наприклад, із таким суспільним типом слов'янської людності, як бродники; сукупність об'єктивних факторів, що зумовили появу козащини; процес перетворення козацтва з явища побутового на окремиї стан середньовічного суспільства зі своїми правами, особливим юридичним статусом; соціальна еволюція цього стану в суспільно-політичний феномен, що репрезентував собою якісно нові тенденції розвитку українського народу тощо»¹.

Вченими Інституту розв'язано багато вузькоспеціальних проблем з історії української козащини. Так, традиційним блоком у сучасному козакознавстві, як і на попередніх етапах, залишається дослідження початків його історії, еволюції козацтва в суспільний стан. Зокрема, на цих питаннях на зламі ХХ–ХХІ ст. зосередив свою увагу В.О. Щербак². Суб'єктності козацької України в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством в першій половині ХVІ ст. присвячено монографію Б.В. Черкаса³. Автор підкреслив роль української козащини в конфлікті Литви і Криму, вплив українського фактора на стосунки східно-європейських країн. На його думку, козацтво першої половини ХVІ ст. стало «черговим варіантом колонізаційного руху осілого населення України на південь»⁴. Вивченню козацьких повстань кінця ХVІ – першої половини

¹ Смолій В.А. Феномен українського козацтва (замість передмови) // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 16.

² Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина ХV–ХVІІ ст.). – К., 2000.

³ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К., 2006.

⁴ Там само. – С. 244.

XVII ст. присвячені монографічні дослідження С.А. Леп'явка¹ та В.О. Щербака², в яких розглядаються причини польсько-козацьких конфліктів, вплив козацьких рухів на суспільну свідомість. Зокрема, на думку С.А. Леп'явка, значення козацьких війн 1591–1596 рр. для українського козацтва полягало в тому, що саме на цьому етапі воно «вперше піднялося на відкриту соціально-станову боротьбу, реально підкорило своїй владі значну частину території України, почало діяти на міжнародній арені як самостійний суб'єкт військово-політичних відносин, вступило у збройний конфлікт з державною владою Речі Посполитої. Війни кінця XVI ст. відкривали період понад сторічного козацько-польського протистояння, вершиною якого стали Визвольна війна українського народу. Їх дослідження дозволяє глибше зрозуміти, чим було козацтво на початку козацької епохи історії України, чому його вузько станова боротьба, яка розпочалася з дрібних локальних конфліктів, з часом переросла у загальнонародний рух проти польського панування, чому саме козацтво змогло акумулювати в собі енергію цілого народу»³. В.О. Щербак в свою чергу підкреслював, що у ході повстань 20-х – 40-х років XVII ст. поряд з соціальними вимогами чітко простежувалися завдання вирішення етнополітичних питань⁴.

У своїй докторській дисертації С.А. Леп'явко приділив увагу зовнішньополітичній діяльності українського козацтва на важливому етапі його еволюції, коли козацтво почало виступати на міжнародній арені як самостійний військово-політичний фактор⁵. Підвівши під своє дослідження ґрунтовну джерельну базу, вчений розглянув участь козацтва у війнах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої з Московським князів-

¹ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.

² Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1986.

³ Леп'явко С. Назв. праця. – С. 5.

⁴ Щербак В. Назв. праця. – С. 102.

⁵ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999.

ством, Кримом, Туреччиною та Молдавією, спроби козацтва налагодити дипломатичні контакти з урядами європейських країн у другій половині XVI ст. Дослідник дійшов висновку, що важкі умови прикордоння та втрата контролю над цим регіоном з боку польських урядових структур сприяли не лише суб'єктивності козацтва, а й виробленню останнім альтернативних державним владних інституцій. «Організаційні структури козацької влади, – зазначав він, – вирости з військової організації козацтва, а правові засади формувалися на основі традицій прикордоння. Запропонована козацтвом модель впорядкування суспільства виявилася найбільш життєздатною в умовах Придніпров'я, що й забезпечило її поступове поширення та майбутню перемогу. Необачно знехтуване будівничими Речі Посполитої, українське козацтво стало наріжним каменем, який покладено у фундамент української державності»¹.

Значна увага дослідників сконцентрована сьогодні на дослідженні військової діяльності та воєнного мистецтва української козащини. Зокрема, окремі аспекти цієї в цілому недостатньо вивченої проблеми розкрито в студії, присвяченій стратегії і тактиці воєнної доктрини гетьмана Війська Запорозького Петра Сагайдачного² та у великому монографічному дослідженні П.М.Саса, присвяченому участі запорозьких козацьких полків у польсько-московському збройному конфлікті 1617–1618 рр.³ Цим же науковцем розкриті цікаві сторінки в ретроспекції історії створення герба Війська Запорозького⁴, а також підготовлено велику працю з історії Хотинської війни 1621 р.⁵, в якій на широкій джерельній базі розглянуто причини, перебіг

¹ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 199–200.

² Гуржій О., Корнієнко В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. – К., 2002.

³ Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). – Біла Церква, 2010.

⁴ Сас П.М. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – К., 2010.

⁵ Сас П. Хотинська війна 1621 року. – К., 2011.

та наслідки воєнного протистояння між Османською імперією та Річчю Посполитою у першій половині XVII ст. Значну увагу автор приділив висвітленню відносин між запорозьким козацтвом і урядовими структурами Корони; розглянув стратегію та воєнне мистецтво українських козаків у морській війні літа 1621 р. та у Хотинській битві. В праці Т.В. Чухліба простежене козацьке коріння відомого українського письменника Миколи Гоголя¹. Козацькій добі присвячено і одну із останніх монографій В.М. Горобця «Україна від козацької реформи Баторія до здобуття Сагайдачним Кафи». Візію польських істориків XVI–XVII ст. на запорозьке козацтво відтворено у монографії Д.С. Вирського².

Разом з тим, на зламі XX–XXI ст. працями науковців Інституту започатковується дослідження нетрадиційного для попереднього часу блоку питань, пов'язаних з історією політичної культури українського козацтва. Першою ґрунтовною студією з цього циклу стала монографія П.М. Саса «Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)», яка вийшла друком у видавництві «Либідь» у 1998 р. У ній вперше в українській історіографії в теоретичному і конкретно-історичному аспектах розглядаються (поряд з іншими категоріями населення) політичні позиції, орієнтації і система цінностей українських козаків, формування їх політичної самосвідомості, діяльна спрямованість політичної культури українського козацтва. На думку автора, «Військо Запорозьке історично постало як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного і соціального інституту», якому «були властиві такі культурні й цивілізаційні елементи, як козацьке право, звичаї і традиції, система цінностей, самоврядування, військова структура, специфічна еконо-

¹ Чухліб Т. Козацьке коріння Миколи Гоголя. – К., 2009.

² Вирський Д. «Дискурс про козаків» (Характеристика українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст. – К., 2005.

мічна основа та певна територіальна “приписаність”»¹. Вчений детально зупинився на розкритті інституціоналістського механізму козацької ради, виявив вразливі місця козацької демократії, показав лицарську орієнтацію політичної самосвідомості запорозької спільноти, юридичні підстави угод про лицарську службу, з’ясував ціннісні пріоритети та політичні орієнтації запорожців. Значна увага на сторінках праці приділена таким питанням, як обґрунтування ідеології політичного сепаратизму Війська Запорозького, з’ясування його політичних відносин з православною ієрархією, визначення ролі православної орієнтації в його політичній культурі тощо. На думку дослідника, політичний сепаратизм запорожців «зводився... до незалежних від центрального уряду політичної практики, воєнних і дипломатичних акцій»², «усвідомлення козаками власної політичної правосуб’єктності, чуття політичної totoжності й окремоті, які виразно проявилися в політичній культурі запорожців до середини XVII ст., з початком Визвольної війни трансформувалися в глобальну сепаратистську політичну орієнтацію»³. Перу П.М. Саса належать також і інші студії з історії політичної культури запорозьких козаків, зокрема, розділ «Субкультура військових канцеляристів» в уже згадуваній книзі з історії ментальності та національної свідомості «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу» та відповідний розділ у т. 3 «Історії української культури».

Вихованцем наукової новістичної школи академіка НАН України В.А. Смоля О.К. Струкевичем започатковане дослідження формування політико-культурних орієнтацій козацької старшини наприкінці XVII – у XVIII ст.⁴ У своєрідній класифі-

¹ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 106.

² Там само. – С. 161.

³ Там само. – С. 174.

⁴ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини: інтегральний погляд на проблему. – К., 2002.

кації цінностей, що набувають поширення у цей час в свідомості українського суспільства, науковець виділяє перевагу республіканських орієнтацій над монархічними (що пояснюється питанням «про характер легітимації влади гетьмана та про порядок формування вищих державних органів»); обґрунтування ідеї розділення законодавчої і судової влади; старшинської нобілітації; намагання встановити рівновагу між центральними та місцевими владними структурами; сприйняття місця і ролі законів у житті суспільства; зверненість у майбутнє через культ минулого; культивування знань; віру в можливість перетворення життя на засадах розуму; патріотизм, жертвування особистими інтересами на користь суспільних. Безсумнівною перевагою названої розвідки є те, що автор пов'язує еволюцію системи ціннісних орієнтацій українського суспільства у другій половині XVIII ст. не лише із дією внутрішніх чинників, але й з загальноєвропейськими політико-культурними процесами, зокрема, впливом ідей європейського просвітництва.

Останнім часом молодими кандидатами історичних наук В.В. Кононенко, А.М. Бовгирею та доктором історичних наук Т.В. Чухлібом ведуться перспективні пошуки в напрямі дослідження інтелектуальних соціально-політичних проектів козацької старшини кінця XVII–XVIII ст.¹

Все більшого поширення набуває відтворення минулого української козащини засобами спеціальних історичних дисциплін. Питому вагу серед них посідають генеалогічні розвідки В.В. Томозова². Дослідженню традицій козацької геральдики та

¹ Кононенко В.В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини (кінець 80-х років XVII ст. – кінець 60-х років XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010; Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.: Списки та редакції творів. – К., 2010; Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. – К., 2011.

² Томозов В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – К., 2006.

козацького прапорництва присвячує свої наукові розвідки Ю.К. Савчук¹. Над історичною реконструкцією козацьких зброї та одностроїв плідно працюють Д.В. Тоїчкін² та Є.В. Славутич³. Інтенсивно досліджуються матеріальні пам'ятки козацької доби, козацький іконопис. Абсолютно унікальними зразками відтворення української історії методом ілюстрування стало видання фотоальбому «Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах» (К., 2004). Поширення сьогодні також набуває козакознавча регіоналістика, відтворення козацької історії методами джерелознавства та історіографії.

В цілому для козакознавчих студій науковців Інституту характерний достатньо широкий проблемно-хронологічний діапазон, який не обмежує дослідників у виборі як методик, так і форматів створюваних наукових праць. Пріоритетними при цьому залишаються проблеми походження та станової еволюції українського козацтва; козакознавчого фактора у національно-визвольних рухах українців на зламі середньовіччя та раннього нового часу; міжнародних аспектів діяльності українського козацтва; розбудови Української козацької держави та її місця в політично-державних структурах Європи; дослідження політичної культури козацької старшини та її взаємозв'язку з формуванням суспільної свідомості української ранньомодерної нації.

У контексті вивчення політичної історії ранньомодерної України у ХХІ ст. створюються праці, присвячені формуванню

¹ Савчук Ю.К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). – К., 2006; Його ж. Клейноди славного Війська Запорозького Низового (музейні студії). – К., 2007.

² Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. – К., 2005.

³ Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформічне дослідження: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008.

у цю добу національної політичної системи¹, взаємодії / протистояння владних структур та суспільства², відносин між органами офіційної влади у містах та представництвом місцевого самоврядування³. Досліджується процес формування дипломатичної служби в козацькій Україні⁴.

Доволі цікаві розробки з'являються в галузі історичної топографії та регіоналістики⁵. Наприкінці 90-х років ХХ ст., по суті, започатковується такий напрям студювання, як грецька громада в ранньомодерній Україні⁶.

На жаль, слід зазначити і той факт, що на сьогодні в українській історичній науці на маргінеси виведено традицію дослідження соціально-економічних процесів, започатковану ще в другій половині ХІХ ст. і розвинену (щоправда, із значними деформаціями – слідством все тієї ж ідеологічної міфотворчості)

¹ Смолій В., Степанков В., Політична система українського суспільства у роки Національної революції ХVІІ століття. – К., 2008; Політична система для України: Історичний досвід та виклики сучасності. – К., 2008; Історія українського парламентаризму: Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення. – К., 2010.

² Горобець В. Влада та соціум Гетьманату; дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009; Нариси історії державної служби. – К., 2008 та ін.

³ Білоус Н. Київ наприкінці ХV – в першій половині ХVІІ ст. Міська влада і самоврядування. – К., 2008.

⁴ Див. відповідні розділи у праці: Нариси з історії дипломатії в Україні. – К., 2001.

⁵ Попельницька О. Історична топографія київського Подолу ХVІІ – початку ХІХ ст. – К., 2003; Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004; та ін.

⁶ Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (ХVІІІ–ХІХ ст.). – К., 1998; Терентьева Н.А. Греки в Украине: Экономическая и культурно-просветительская деятельность (ХVІІ–ХХ вв.). – К., 1999; Якубова Л.Д. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 – початок 30-х років ХХ ст. – К., 1999; Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні ХVІІ–ХІХ ст.: Історико-біографічні нариси. – К., 2001; та ін.

за радянських часів. Тим не менше, вже в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. українськими науковцями було зроблено ряд цікавих спостережень стосовно специфіки і самобутності розвитку економіки Української козацької держави та тих негативних явищ, які породила в цій сфері економічна політика російського царату, спрямована, особливо від початків реформаторської діяльності Петра I, на підрив і поступове нівелювання національної української соціально-економічної моделі, витвореної у роки революції й зорієнтованої на західноєвропейські господарсько-економічні системи нового часу. Звернення уваги на студіювання в царині українсько-російських соціально-економічних стосунків постперейаславської доби з позиції сучасного історіописання може дати цікаві і надзвичайно повчальні результати. З іншого боку, з'ясування місця і ролі ранньомодерної України в господарсько-економічній системі Центрально-Східного регіону Європи навряд чи можливе без поглибленого дослідження специфіки соціально-економічного розвитку українського Правобережжя та західноукраїнських теренів, який відбувався під впливом факторів, дещо відмінних від тих, які діяли в кордонах України-Гетьманщини.

Останнім часом в Інституті історії України НАН України спостерігається певне поживлення в царині студіювання економічно-господарського комплексу ранньомодерної України, господарського життя тогочасного соціуму та формування моделей соціально-економічного розвитку окремих територіальних ареалів в XVI–XVIII ст. Помітними віхами на цьому шляху стала поява розвідок А.В. Блануци «Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст.» (К., 2007) та О.І. Гуржія «Український хутір XV–XVIII ст.: історичний нарис» (К., 2007), а також написана у співавторстві з професором Кіровоградського національного технічного університету В.М. Орликом праця цього ж вченого «Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.)» (Черкаси, 2011). Своєрідним підсумком напрацювань сучасних науковців у сфері дослідження економічного зрізу українського історичного процесу, а водно-

час оприлюдненням нових концептуальних підходів, зокрема, до розвитку української господарсько-економічної сфери в XVI–XVIII ст. стала реалізація двотомного історико-економічного дослідження «Економічна історія України» (К., 2011).

Наприкінці XX – у першій половині XXI ст. піднято і досліджено також низку важливих проблем соціальної історії. Зокрема, О.І. Гуржієм розглянуто соціальну структуру селянства Лівобережної та Слобідської України, становлення купецького стану та податних категорій населення України в XVII–XVIII ст.¹ Соціальне становище селян та їх господарство, а також участь у масових соціальних і національно-визвольних рухах доби відбито на сторінках двотомника «Історія українського селянства» (К., 2006). Започатковану В.В. Панашенку у середині 90-х років традицію дослідження соціальної еліти Гетьманщини продовжив (переважно в контексті зовнішньополітичної діяльності) В.М. Горобець².

Помітно актуалізувалося і дослідження ранньоновітньої проблематики у працях, присвячених перебуванню України у складі Великого князівства Литовського. Зокрема, віхами на цьому напрямі стала поява таких монографічних видань, як «“Абыхмо держали подле права их земли” (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.» (К., 2009) Д.П. Ващука; т. 3 «Від Батієвої навали до Люблінської унії» (К., 2009) фундаментального проекту «Україна: хронологія розвитку». Ранній новий час присутній і у присвячених польсько-литовській добі працях О.В. Русіної «Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського» (К., 1998) та «Студії з історії Києва та Київської землі» (К., 2005), на сторінках колективної

¹ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994; Його ж. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004; Його ж. Податне населення України XVII–XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. – Черкаси, 2009.

² Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001.

монографії «Україна і Литва в XIV–XVI століттях: Політико-правові та соціально-економічні аспекти» (Луцьк, 2011).

Велике значення з кінця 80-х років минулого століття надавалося також археографічній роботі, метою якої була підготовка до видання важливих джерел з історії середньовічної України та перевидання пам'яток вітчизняної історіографії. Зокрема, за ці роки було перевидано праці Гійома Левассера де Боплана «Опис України» (К., 1990), Д.І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» у 3-х томах (К., 1990-1991), М.С. Грушевського «Очерки истории украинского народа» (К., 1990), О.Я. Єфименко «История украинского народа» (К., 1990), видано збірники документів «Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.» (К., 1989) та «Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина» (К., 1990) з відповідним науковим апаратом і розлогими вступними частинами.

Інтенсивна археографічна робота в Інституті продовжувалася і надалі. Так, у 90-х роках українському загалу було повернуто фундаментальну 10-томну працю М.С. Грушевського «Історія України-Руси» (К., 1991–1998), твори В.К. Липинського «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті» (Філадельфія, 1991), О.О. Рігельмана «Літописна сповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» (К., 1994), Д.І. Яворницького «Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний» (Дніпропетровськ, 1991), Д.М. Бантиш-Каменського «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства» (К., 1993), Д.І. Багалія «Нариси історії України» (К., 1994), О.П. Оглоблина «До питання про автора „Истории Русов“» (К., 1998) тощо. За безпосередньої участі науковців відділу історії України середніх віків і раннього нового часу було видано «Хроніку з літописців стародавніх» Ф. Софоновича, «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.», «Реєстр Війська Запорозького 1649 р.», «Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657». В Інституті було підготовлено і видано документальні збірки «Грецький Схід і Україна: листи

грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України» (К., 1994). До річниці підписання українсько-російської угоди 1654 р. вийшло видання «Переяславська рада очима істориків, мовою документів» (К., 2003). За підтримки Інституту у 2007 р. побачила світ підготовлена до друку Ю.А. Мициком «Хроніка Європейської Сарматії» О. Гваньїні.

В.В. Станіславський у 1996 р. підготував до друку збірник документів «З епістолярної спадщини Івана Мазепи». Згодом його плідна робота щодо виявлення невідомих джерел з доби гетьманування цього володаря булави вилилася у появу двох томів «Листів Івана Мазепи» (К., 2002; 2010), в яких заторкується багато найрізноманітніших аспектів української історії за 1687–1700 рр. По суті, самостійні авторські дослідження в мазепинській добі становлять і розгорнуті передмови до цих томів. Цікаву документальну розробку «Девоційне віршування рубежу XVI–XVII ст.» підготував В.Є. Зема. Ним у співавторстві з С. Зінченко та В. Фріс також укладений реєстр і тексти українських пам'яток XV–XVII ст., що зберігаються у фондах наукових бібліотек Петербурга. У рамках спільного українсько-литовського проекту 2010 р. вийшла 22 книга Литовської Метрики. Її упорядниками виступили А.В. Блануца та Д.П. Ващук. На черзі – поява друком чергової, 23 книги цієї синтезної документальної пам'ятки.

Унікальним археографічним проектом, в якому об'єдналися зусилля представників декількох соціогуманітарних галузей, стало видання «“Пакти і Конституції” Української козацької держави (до 300-річчя укладення)», яке вийшло друком влітку 2011 р. у львівському видавництві «Світ». Віднайдення київськими архівістами українського оригіналу пам'ятки та проведені у ході підготовки праці глибокі міждисциплінарні дослідження дали змогу переглянути усталені підходи та запропонувати нову її класифікацію.

Новісти Інституту прикладають чимало зусиль для того, щоб адаптувати накопичений запас знань до потреб вузівської

та шкільної освіти, беручи участь у підготовці підручників, а також навчально-методологічної літератури. Зокрема, в цьому аспекті, без сумніву, заслуговує на увагу навчальний посібник П.М. Саса, повністю присвячений ранньоновій добі, «Історія України XVI–XVIII ст.» (Львів, 2001). Прикладом використання для поширення інформації з української історії раннього нового часу такої форми наукової продукції, як науково-довідкова література, наочно слугують т. 4 вже згадуваної багатотомної праці «Україна: Хронологія розвитку», який має назву «На порозі нового часу» (К., 2009); підготовлений В.Ф. Верстюком, О.М. Дзюбою та В.Ф. Репринцевим хронологічний довідник «Україна від найдавніших часів до сьогодення», який неодноразово передавався з відповідними доповненнями; «Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина XVII ст.» (К., 1998), укладений О.М. Дзюбою та Г.І. Павленко; «Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності» (К., 1994) В.А. Смоля та В.С. Степанкова; «Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.» (К., 2005), упорядником якого виступив А.В. Блануца, тощо. Починаючи з 1997 р., вчені-новісти активно включилися у виконання масштабного загальноінститутського проекту – підготовку багатотомної «Енциклопедії історії України», в якій обсяг статей з тематики раннього нового часу становить приблизно чверть від загального обсягу кожного тому.

Разом з тим, ми далекі від того, щоб стверджувати, що вибудований протягом двох останніх десятиліть в наукових проєктах ряд пріоритетів виключає можливість інших проблемних варіацій в дослідженні цивілізаційних процесів в Україні за доби раннього нового часу.

Частина IV. Висвітлення українського історичного процесу ранньоновітної доби в періодичних і серійних виданнях та на сторінках тематичних збірників

Якщо в попередніх частинах праці йшлося переважно про великий – монографічний – формат ранньоновістичних проєктів, то далі нам хотілося б зупинити увагу на так званих малих формах наукових студій, які здебільшого зматеріалізуються у журнальних публікаціях. Відповідно це перетворює фахову періодику на своєрідний «лакмусовий папірець» для з'ясування стану історичної науки в цілому або її окремих галузей в реаліях певного відрізка часу. Досить точно сутнісне призначення наукового періодичного видання, а саме такого його різновиду, як часопис, визначив свого часу академік М.С. Грушевський. «Вважаю взагалі, – писав він у своїх споминах, – що журнал, як дискусійна трибуна, де до певних тез підходиться з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для обґрунтування, робиться постійний вибір суголосного з бїжучого літературного життя і ведеться полеміка з загрозовим і ворожим, має величезне значення для формування і уявлення світогляду, для орієнтування в життю і культурнім та науковім матеріалі. Ніякі популяризації, курси, хоч би як талановиті, не можуть дати стїльки для формування критичного почуття, здібності в добиранні матеріалу і його використуванню, зрозуміння завдань своїх як члена певного громадського колективу, як журнал, скїльки-небудь серйозно поставлений, щиро і послїдовно відданий певним програмним завданням»¹.

Ця влучна характеристика не втратила своєї актуальності і донині. Більше того, слід зауважити, що вже від початків

¹ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 121.

конституювання історії як науки наявність спеціалізованої фахової періодики стає для будь-якої національної історіографії одним з найважливіших критеріїв її інтегрованості в загальний теоретико-методологічний простір певного історіографічного періоду. Адже саме журнальні статті, завдячуючи своєму невеликому обсягу та значно пришвидшеним (порівняно з монографічною продукцією) темпам проходження шляху від свого написання до читацької аудиторії, дозволяють своєчасно вивести в епіцентр наукових інтересів назрілі проблеми, загострити увагу на питаннях дискусійного характеру, організувати широку полеміку, виявити малодосліджені або взагалі не підняті на поверхню пласти історичного минулого. Крім того, як засвідчує досвід, саме у форматі часопису або тематичного збірника вдається найбільш успішно реалізувати координаційну складову діяльності академічної інституції, коли до реалізації продукуваних нею наукових ідей, крім власного творчого колективу, залучається широкий фаховий загал як всередині самої країни, так і поза її меж.

Без сумніву, великим академічним проектом середини 90-х – 2000-х років, зініційованим Інститутом історії України НАН України, став змінений формат «Українського історичного журналу». І хоча часопис продовжує залишатися спільним друкованим органом Інституту історії України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, його редколегії протягом двох останніх десятиліть вдалося помітно врівноважити співвіднесеність політологічної й історичної складових, добитися рівномірного висвітлення всіх періодів багатовікового цивілізаційного поступу України та актуальних запитів сьогодення.

Щоб читач зміг краще зрозуміти останню ремарку, зробимо невеликий екскурс в переддень 1957 р., а саме року заснування «Українського історичного журналу». Насамперед слід нагадати, що, на жаль, в українській історіографії традиційно склалося так, що історичні часописи не набули тут належного поширення, як, наприклад, в країнах Західної та Центрально-Східної Європи, зокрема, в Польщі або Німеччині. Нетривким

виявлявся і період їхньої життєдіяльності. Зокрема, лише 24 роки, незважаючи на ту популярність, яку він мав в українському інтелектуальному середовищі, проіснував перший в Україні часопис історичного профілю «Киевская старина». Недовго протрималися літературно-публіцистичні журнали «Україна» та «Науково-літературний вісник», в яких вміщувалися й історичні матеріали, а також історико-партійні та історико-політичні часописи 20-х – 30-х років. Сумна доля спіткала і періодичні й серійні друковані видання «За сто літ», «Український археографічний збірник», «Студії з історії України», «Збірник Історично-філологічного Відділення ВУАН» та «Записки історично-філологічного відділу ВУАН». Деяко більше в цьому відношенні поталанило лише започаткованим 1892 р. у Львові «Запискам Наукового товариства ім. Т. Шевченка», на причинах чого навряд чи варто тут зупинятися. Зазначимо лише, що з 1947 р. видання ЗНТШ було поновлено за кордоном. В цілому ж ситуація складалася так, що фактично з початку 30-х років і до 1957 р. українська історична наука не мала свого постійного періодичного друкованого органу. З іншого боку, такою ситуацією пояснюється універсальність вітчизняних історичних часописів, на шпальтах яких знаходять відображення весь багатогранний та багатотисячовий історичний процес на етнічному українському ареалі.

Однозначно, що цій умові мав підпорядковуватися і новостворений «Український історичний журнал». Однак часопис було започатковано в часи, коли в Україні продовжували діяти, а подекуди й набували нової чинності, усталені на попередньому етапі (30-і – 40-і роки) закономірності розвитку історичної науки з превалюванням догмату партійної ідеології, тиском державної бюрократії, наданням пріоритетності проблематиці революційного руху перших десятиліть ХХ ст. та соціалістичного будівництва, викривленості висвітлення історичного процесу у бік історії соціалістичного та комуністичного суспільств та їх ідейно-керівних органів – КПРС та КП України. Це наклало відповідний карб і на єдиний в республіці історичний часопис, відразу ж обумовивши специфічне пропорційне співвідношен-

ня публікацій щодо радянського періоду і давніших періодів української історії явно не на користь останніх (протягом майже трьох перших десятиріч існування «Українського історичного журналу» це співвідношення зберігалось в досить усталеній пропорційності 1:25). І все ж, завдячуючи зусиллям редакційного колективу, насамперед тих відомих не лише в Україні, а й далеко за її межами фахівців в середньовічній і ранньоновій добі (І.Л. Бутич, І.О. Гуржій, І.П. Крип'якевич, М.Ф. Котляр, Ф.П. Шевченко), які в різні роки входили до складу редколегії, а дехто з них (Ф.П. Шевченко) тривалий час очолювали її, медієвістична та новістична проблематика із сторінок цього фахового видання українських істориків упевнено прокладала шлях до широкого читачького загалу. В цілому протягом 60-х – 80-х років в «Українському історичному журналі» було надруковано близько 250 студій з української історії доби раннього та пізнього середньовіччя, а також нового часу (зауважимо, що сюди зараховано і праці джерелознавчого та історіографічного характеру, з проблематики спеціальних історичних дисциплін, які в можливостях власного дослідницького інструментарію зверталися до історичних або історіографічних сюжетів, пов'язаних із давнішими періодами української історії).

За проблемним поділом матеріали часопису підпорядковувалися актуальній тематиці економічної, соціальної та суспільно-політичної історії України, що розроблялася в 60-х – 80-х роках провідними профільними вітчизняними центрами.

Безперечне лідерство в цьому комплексі статей і повідомлень протягом трьох перших десятиліть (як, до речі, і на наступному етапі) закріплюється за студіями з історії України другої половини XVI–XVIII ст. В «Українському історичному журналі» було вміщено комплекс оглядових статей з соціально-економічної проблематики (переважно стосовно Лівобережної України та Правобережжя). Їх автори (О.І. Гуржій, І.О. Гуржій, П.В. Михайлина, О.І. Путро, І.С. Слабеев, М.М. Ткаченко, І.Г. Шульга та ін.) головну увагу зосередили на питаннях ролі та місця окремих прошарків та станів в соціальній структурі того-

часного українського суспільства¹, а також тих диференційних процесах, що мали місце у XVII–XVIII ст. в промисловому розвитку окремих регіонів²; проблемах торгівлі та зміцнення торговельно-економічних зв'язків України з сусідніми державами³.

¹ Слабеев І.С. Соціальне розшарування серед чумаків у XVIII–XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – № 2; Ткаченко М.М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1964. – № 1; Кулаковський В.М. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1980. – № 9; Гуржій О.І. Класи-стани та їх еволюція на Лівобережній Україні в період пізнього феодалізму // Укр. іст. журн. – 1985. – № 3.

² Бойко І.Д. Промисли на Україні в XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1; Голобуцький І.В. Російські вчені XVIII ст. про стан ремесел, промислів та промисловості на Україні // Укр. іст. журн. – 1977. – № 6; Пеняк П.С. Виробничі і внутрішнє життя в ремісничих цехах Закарпаття XVIII – першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1982. – № 9; Маркуш В.М. Соціально-економічне становище Мараморощини в XIV–XVII ст. (на матеріалах Закарпаття) // Укр. іст. журн. – 1971. – № 7.

³ Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – № 5; Його ж. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVII – першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1960. – № 5; Тищенко М.Ф. Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі Росії у XVIII ст. // Укр. іст. журн. – № 1963 – № 6; Подградська О.М. Про вивіз ремісничих виробів із Молдавії на Львівський ринок у XVI–XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1965. – № 1; Її ж. До питання про роль Кам'янець-Подільського в торгівлі України з Молдавією в XVI–XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1969. – № 9; Кулаковський В.М. Торгівельні зв'язки Лівобережної України з Польщею у XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1978. – № 6; Його ж. Торговельні зв'язки міст Лівобережної України з містами Росії у XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1975. – № 7; Шульга І.Г. З історії економічних зв'язків України з Молдавією у другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1975. – № 6; Смолій В.А. Зміцнення торговельно-економічних зв'язків Правобережної України з Росією в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1978. – № 9; Шульга І.Г. З історії економічних і культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями і Росією наприкінці XVII – першій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1965. – № 6.

Було також розглянуто основні засади соціально-економічної політики гетьманської адміністрації в роки Визвольної війни¹, виявлено закономірності формування грошово-ринкової системи в Гетьманщині². Серія публікацій присвячена питанням поземельних відносин в Україні, концентрації великих земельних угідь в руках шляхтичів, католицького духовенства та козацької старшини й одночасного збідніння (а згодом і закріпачення) мас рядового козацтва і селянства³, проблемам еконо-

¹ Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 1979. – № 1.

² Гуржій О.І. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1986. – № 8; Чернов Є.І. З історії української нумізматики (Грошова термінологія XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1959. – № 1; Гісцова Л.З., Котляр М.Ф. Фальшивомонетники в Полтавському полку на початку XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1970. – № 9; Котляр М.Ф. Грошовий обіг на Лівобережній Україні в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1971. – № 4; Його ж. Монета й грошова лічба на Лівобережній Україні XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1972. – № 2; Його ж. Історія грошового ринку України XVI ст. в тогочасних письмових пам'ятках // Укр. іст. журн. – 1972. – № 10; Балабушевич Т.А. Рух цін у східній Галичині в середині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1973. – № 5.

³ Коцієвський О.С. Закріпачення селян Південної України (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 2; Спаська Є.О. Господарство крелевецьких окупників Риндіних (на Чернігівщині в XVII–XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 1962. – № 5; Пірко В.О. Помісне господарство Галицького Прикарпаття в першій половині XVIII ст. (На матеріалах перемишльської землі) // Укр. іст. журн. – 1969. – № 1; Козловський П.Г. Спільні риси еволюції магнатського помістя Білорусії та Правобережної України в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1973. – № 3; Балабушевич Т.А. Вплив розвитку фільварково-панщинного господарства на становище селян магнатських маєтків Східної Галичини в середині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1975. – № 2; Гуржій О.І. Феодальне землеволодіння і джерела його зростання на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1979. – № 11; Його ж. Землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні у другій половині XVII – 60-х роках XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1981. – № 5; Зінченко А.Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1984. – № 1.

мічно-адміністративного розвитку міст, а також промислово-мануфактурного виробництва¹.

В суспільно-політичній проблематиці (загалом цей зріз мав порівняно обмежене представництво в загальному репертуарі часопису) превалюють дослідження зовнішньополітичних відносин², протистояння України з Туреччиною та Кримом³.

Окрему нечисленну групу становлять публікації з історії українського козацтва. Постановочним характером з-поміж них відзначаються статті М.Ф. Котляра «Хто такі бродники: до

¹ Кісь Я.П. Джерела поповнення львівського міщанства в XVII–XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1960. – № 1; Дерев'янкін Т.І. Про долю посейної мануфактури в період промислового перевороту на Україні (Ряшківська суконна мануфактура) (XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1962. – № 6; Романовський В.О. Українські городяни і політика царського уряду в другій половині XVI ст. // Укр. іст. журн. – 1966. № 2; Яценко Г.А. Деякі питання розвитку товарного виробництва у пізньофеодалну добу (XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1966. – № 4; Михайлина П.В. З історії соціально-економічного життя українських міст (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Укр. іст. журн. – 1969. – № 11; Тхор В.М. Про стан вивчення історії міст України XVII–XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1974. – № 8; Його ж. Про органи управління в містах України другої половини XVII–XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1975. – № 12; Сас П.М. Деякі особливості міського самоврядування на Україні в XV–XVI ст. // Укр. іст. журн. – 1982. – № 9.

² Атанасов Петко. З минулого болгаро-українських зв'язків (XI ст. – 1877 р.) // Укр. іст. журн. – 1960. – № 4; Олійник Л.В. З історії російсько-українських відносин (1660–1665 рр.) // Укр. іст. журн. – 1963. – № 2; Флоровський А.В. Російсько-австрійські відносини на початку XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1965. – № 3; Дашкевич Я.Р. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Укр. іст. журн. – 1971. – № 9.

³ Подгородецький Л., Рашба Н.С. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.) // Укр. іст. журн. – 1971. – № 9; Санін Г.О. Боротьба України і Росії в 1672 р. // Укр. іст. журн. – 1971. – № 12; Панашенко В.В. 300-річчя героїчної оборони Чигирина від турецько-татарської агресії // Укр. іст. журн. – 1977. – № 8.

проблеми виникнення українського козацтва»¹ та Б.М. Флорі «З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і – 90-і роки XVI ст.)»². О.М. Апанович порушила питання щодо доцільності активізації пошукової роботи в козакознавчій проблематиці³, а також розглянула передумови та наслідки ліквідації Запорозької Січі⁴. Окрему публікацію було присвячено місцю і ролі Хортиці в історії козацтва⁵. На питаннях участі запорожців разом з донським козацтвом у справі відбиття кримсько-турецьких нападів зупинилася у своїй статті В.В. Панашенко⁶. В центрі уваги дослідників опинилися також доля П. Калнишевського⁷, деякі аспекти культурного життя козацької спільноти⁸, розвитку козацького прапорництва⁹. В окрему групу можна винести частину публікацій з козакознавчої проблематики, для якої є характерною вузькотематична спрямованість.

Найбільш системно на етапі 60-х – початку 80-х років в «Українському історичному журналі» представлена тематика

¹ Котляр М.Ф. Хто такі бродники (До проблеми виникнення українського козацтва) // Укр. іст. журн. – 1969. – № 5.

² Флорія Б.М. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і – 90-і роки XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 1978. – № 8.

³ Апанович О.М. Достойно увічнимо пам'ять славянських запорожців // Укр. іст. журн. – 1967. – № 7.

⁴ Апанович О.М. Передумови та наслідки ліквідації Запорозької Січі // Укр. іст. журн. – 1970. – № 8.

⁵ Кищенко М.П. Про місце і роль Хортиці в історії запорозького козацтва // Укр. іст. журн. – 1968. – № 8.

⁶ Панашенко В.В. Спільна боротьба запорозьких та донських козаків проти кримських та османських феодалів-завойовників (XVI – перша половина XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1979. – № 4.

⁷ Фруменков Г.Г. Доля останнього кошового отамана Запорозької Січі (П.І.Калнишевського) // Укр. іст. журн. – 1966. – № 1.

⁸ Гуменюк А.І. Сторінка з історії культурного життя запорозьких козаків (Пісні, танці, XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1966. – № 6.

⁹ Ісаєвич Я.Д. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Укр. іст. журн. – 1963. – № 1.

соціальних та національно-визвольних змагань українського народу у XVII–XVIII ст. Серія публікацій присвячена першим козацьким повстанням та соціальній боротьбі населення українських земель напередодні¹ та в роки Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького², участі українців в селянських війнах в Росії у другій половині XVII–XVIII ст.³, опришків-

¹ Шекера І.М. Матеріали про становище селян та антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVI ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – № 6; Мишко Д.І. Селянсько-козацьке повстання під проводом Павла Бута (До 300-річчя повстання) // Укр. іст. журн. – 1967. – № 6; Його ж. Повстання під проводом Якова Острянина і Дмитра Гуні // Укр. іст. журн. – 1968. – № 4; Кулаковський В.М. До 375-річчя селянсько-козацького повстання під проводом Северина Наливайка // Укр. іст. журн. – 1969. – № 11; Його ж. Перше селянсько-козацьке повстання на Україні // Укр. іст. журн. – 1972. – № 5; Натикач П.І. З історії суспільно-політичного руху на Україні в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1978. – № 3; Щербак В.О. Повстання 1630 року на Україні під проводом Тараса Федоровича // Укр. іст. журн. – 1980. – № 11; Його ж. Антифеодальна боротьба народних мас України напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. // Укр. іст. журн. – 1984. – № 8; та ін.

² Степанков В.С. Антифеодальна боротьба на Україні після укладення Зборівської угоди (1649–1650 рр.) // Укр. іст. журн. – 1975. – № 1; Сергієнко Г.Я. Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією // Укр. іст. журн. – 1978. – № 8; Шевченко Ф.П. Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648–1654 рр. на Україні // Укр. іст. журн. – 1978. – № 11; Сергійчук В.І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період визвольної війни 1648–1654 рр. // Укр. іст. журн. – 1982. – № 7; та ін.

³ Муравльова Т.М. З історії спільної боротьби народних мас Росії та України проти кріпосницького гніту в 70-х роках XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1958. – № 5; Мишко Д.І. Селянська війна під керівництвом Степана Разіна (До 300-річчя від дня початку) // Укр. іст. журн. – 1970. – № 4; Рознер І.Г. Участь українців у селянській війні 1774–1775 рр. // Укр. іст. журн. – 1974. – № 4; Сергієнко Г.Я. Селянська війна в Росії під проводом К.О.Булавіна і піднесення антифеодальної боротьби на

ському та гайдамацькому рухах¹. Важливі теоретичні питання дослідження соціальної боротьби в Україні порушили у своїх студіях О.М. Апанович, І.Д. Бойко, Л.П. Мулявічюс та В.А. Смолій². О.К. Касименко зосередив увагу на актуальних (безперечно, у рамках панівної на той час концепції) аспектах дальшої наукової розробки історії Визвольної війни українського народу³. В.В. Крижанівська зробила акцент на проблемі взаємозв'язку

Україні // Укр. іст. журн. – 1977. – № 9; Стецюк К.І. Спільна боротьба народних мас Росії та України проти феодально-кріпосницького гніту під час селянської війни 1667–1671 рр. // Укр. іст. журн. – 1979. – № 7; Шевченко Ф.П. 375-річчя селянської війни, очолюваної Іваном Золотниковим // Укр. іст. журн. – 1981. – № 5; та ін.

- ¹ Грабовецький В.В. Виступи галицьких опришків у другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – № 4; Маруня П.Ю. Селянські рухи на Півночі Лівобережної України (40–70-і роки XVII ст.) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 2; Грабовецький В.В. Походження назв повстанців проти феодального гніту на Україні // Укр. іст. журн. – 1962. – № 2; Гуржій І.О. Повстання в Кліщинцях (До 200-річчя з часу початку) // Укр. іст. журн. – 1967. – № 6; Храбан Г.Ю. З історії гайдамаччини // Укр. іст. журн. – 1968. – № 6; Його ж. Коли ж саме здобуто повстаннями Умань у 1768 р.? // Укр. іст. журн. – 1969. – № 5; Грабовецький В.В. Відгук гайдамацького руху на західноукраїнських землях // Укр. іст. журн. – 1968. – № 6; Шевченко Ф.П. Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні // Укр. іст. журн. – 1968. – № 9; Боровой С.Я. До хронології історії гайдамаччини // Укр. іст. журн. – 1968. – № 10; Мищик Ю.А. Перша згадка про гайдамаків // Укр. іст. журн. – 1981. – № 10.
- ² Апанович О.М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Укр. іст. журн. – 1965. – № 12; Бойко І.Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // Укр. іст. журн. – 1966. – № 2; Мулявічюс Л.П. Про методи та методику вивчення селянських рухів // Укр. іст. журн. – 1971. – № 1; Смолій В.А. Антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1975. – № 10.
- ³ Касименко О.К. Деякі питання дальшої наукової розробки історії визвольної війни. 1648–1654 рр. // Укр. іст. журн. – 1958. – № 5.

національно-визвольної боротьби населення Правобережної України та зовнішньої політики уряду Речі Посполитої¹.

Також було звернуто увагу на соціальні виступи поспільства Слобожанщини, селян Північної Буковини та українського козацтва у другій половині XVII–XVIII ст.² Водночас у полі зору науковців опинилися такі великі соціальні виступи, як повстання 1794 р. в Правобережній Україні³ та Турбаївське повстання⁴. Певною популярністю у дослідників користувалися питання, пов'язані із спільною соціальною боротьбою українського, молдавського та білоруського етносів⁵; було, зокрема, розглянуто окремі її форми⁶.

Поряд з традиційною для української історіографії проблематикою політичної та соціально-економічної історії на сторінках «Українського історичного журналу» започатковується вивчення питань, пов'язаних із світоглядом та форму-

¹ Крижанівська В.В. Про вплив класової боротьби селян Правобережної України на зовнішню політику Речі Посполитої (кінець XVII – 60-х XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1974. – № 11.

² Мойсеєнко О.З. До 300-річчя повстання на Слобідській Україні // Укр. іст. журн. – 1970. – № 9; Путро О.І. До питання про антифеодальну боротьбу українського козацтва в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1971. – № 8; Кожолянко Г.К. Антифеодальна боротьба селянства Північної Буковини в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1978. – № 9.

³ Смолій В.А. Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка і Правобережна Україна // Укр. іст. журн. – 1974. – № 2.

⁴ Гуржій І.О. Героїчна сторінка історії України (До 180-річчя Турбаївського повстання) // Укр. іст. журн. – 1969. – № 6.

⁵ Грабовецький В.В. З історії спільної антифеодальної боротьби селян України та Молдавії в XVI–XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1973. – № 7; Атюшевський О.П. З історії спільної боротьби трудящих України і Білорусії в середині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1980. – № 2.

⁶ Путро О.І. Шукання козацтва як форма антифеодальної боротьби // Укр. іст. журн. – 1969. – № 11; Борисенко В.Й. Втечі російських селян на Лівобережну Україну в другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1984. – № 8.

ванням суспільної свідомості українського соціуму наприкінці XVI – у XVIII ст.¹, розробляються питання його духовності та культурного розвитку², еволюції освітянської сфери, зокрема, наведено характеристики стану початкової, середньої та вищої освіти у XVIII – першій половині XIX ст.³, простежуються діяльність Києво-Могилянської академії⁴ та Харківського коле-

¹ Крип'якевич І.П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1966. – № 2; Натикач П.І. До питання про соціально-політичні погляди учасників селянсько-козацьких повстань 30-х років XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1977. – № 1; Пушкар'єв П.М. Методологічні проблеми вивчення історії суспільної думки // Укр. іст. журн. – 1984. – № 3; Смолій В.А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII–XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1985. – № 6.

² Коляда Г.І. З історії румунсько-українських друкарських зв'язків у XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1964. – № 1; Гамрецький М.М. Початок книгодрукування в Києві (До 350-ліття з часу заснування друкарень) // Укр. іст. журн. – 1966. – № 11; Дашкевич Я.Р. Вірменське друкарство на Україні (До 350-річчя виходу в світ першої вірменської друкованої книги на Україні) // Укр. іст. журн. – 1966. – № 12; Панашенко В.В. До історії українського ділового письма другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1968. – № 12; Мацкевич В.А. До експансії папства на Україні в XVI ст. // Укр. іст. журн. – 1969. – № 7; Марков А.П. Питання культури українського народу XVII–XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1971. – № 2.

³ Удод О.П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1969. – № 9; Його ж. Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 1970. – № 6.

⁴ Штернберг Я.В. Студенти і вихованці Київської Академії в Угорщині у XVIII ст. (з історії українсько-угорських культурних зв'язків) // Укр. іст. журн. – 1965. – № 4; Шевченко Ф.П. Закарпатці – студенти Київської академії XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1965. – № 6; Хижняк З.І. Київська академія – перший вищий учбовий заклад на Україні // Укр. іст. журн. – 1971. – № 1; Бородій М.К. Участь вихованців Київської академії в розвитку вітчизняної медицини XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1980. – № 3; та ін.

гіуму¹, принципи організації навчання козацьких дітей на Запорозжжі². В центрі уваги перебували також українсько-російські освітянські зв'язки XVIII ст., які традиційно трактувалися в контексті загального українсько-російського зближення³.

Разом з тим, на сторінках часопису порушувалися і питання теоретичного характеру, прикладом чого слугує вже згадувана нами стаття І.Д.Бойка, присвячена українській державності⁴.

В той же час не можна скидати з рахунку і того факту, що більшість публікацій перших трьох десятиріч існування «Українського історичного журналу» має на собі відголосок тих загальних тенденцій, що визначали в той час поступ радянської новістики. Насамперед це відбилося на тематичному доборі матеріалів, обумовивши в окремих випадках певну однобокість, довільність в оперуванні історичними фактами. На жаль, часопис не був вільним від таких негативних явищ, «як догматизм і антиісторизм, кон'юнктурність, ювілейне славослов'я», спроби спрощення складного історичного процесу⁵. Особливо цим позначені публікації історіографічного характеру, які, замість того, щоб науково узагальнити набутий в новістиці досвід дослідження тих чи інших проблем, цілковито підпорядковувалися примарним цілям боротьби з фальсифікацією минулого україн-

¹ Кук В.С. Харківські школи – Колегія та Додаткові класи // Укр. іст. журн. – 1970. – № 7.

² Пуха І.В. Про школи в Запорізькій Січі // Укр. іст. журн. – 1969. – № 3; Панащенко В.В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1972. – № 2.

³ Шип Н.А. З історії розвитку медичної освіти в Росії і на Україні в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1975. – № 11; Її ж. Роль вищих навчальних закладів Москви та Петербурга в розвитку російсько-українських зв'язків (Друга половина XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1976. – № 8.

⁴ Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журн. – 1968. – № 8.

⁵ Історичні джерела та їх використання. – Вип. 1. – К., 1964. – С. 4.

ського народу. За незначним винятком, в журнальних публікаціях (як і в працях монографічного формату) складний і багатоаспектний національний цивілізаційний процес ранньонової доби інтерпретувався крізь призму теорії «єдності походження і спільності всього історичного і культурного розвитку» українців і росіян, позитивності акту «возз'єднання двох братніх народів» 1654 р., «економічного і культурного розвитку України у складі Російської держави» тощо. Водночас зведення часопису (принаймні, на радянському історіографічному етапі) до рівня «провінційного партійно-пропагандивного видання, яке не заслуговує на назву історичного журналу»¹, видається дещо передвзятим і суб'єктивним (власне, в цьому відбивається загальний процес багаторічного методологічного протиставлення українській радянській історіографії історичної складової українознавства діаспори).

Від своєї фундації і до сьогоднішнього часу «Український історичний журнал» був і залишається «своєрідним барометром стану науки, тих зрушень, що в ній відбуваються»². Це стосується як тематичного добору матеріалів, так і визначення пріоритетів та координації наукового пошуку, рівня фахової майстерності авторів та редакторів, розширення творчих контактів. Тісна взаємопов'язаність «Українського історичного журналу» із станом української історичної науки наочно виявилася в умовах зміни історіографічної ситуації на зламі 80-х – 90-х років минулого століття. «...без перебільшення можна сказати», – підкреслювалося в спеціальному монографічному виданні, присвяченому історії часопису, що від цього часу «УІЖ» виконує роль одного із своєрідних орієнтирів у формуванні нової вітчизняної історіографії. На шпальтах часопису знаходять відображення найважливіші аспекти історії України, які довгий час фальсифі-

¹ Винар Л. «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1980. – С. 8.

² Шевченко Ф.П. «Українському історичному журналу» 10 років // Укр. іст. журн. – 1967. – № 6. – С. 4.

кувалися або замовчувались. Журнал відкрив невідомі, чи повернув забуті і напівзабуті імена, висвітлив утаємничені факти та події, засвідчив якісно вищий рівень української історіографічної школи»¹.

Цілком погоджуючись з наведеною оцінкою, дозволимо собі коротко нагадати, в чому полягали основні причини таких зрушень. В нових умовах перед «Українським історичним журналом» відкрилися реальні можливості скоригувати свою публікаторську діяльність на користь наукових дослідів належного теоретичного узагальнення та прикладного фактологічного наповнення, піднятися від популяризації накопичуваних фактів до рівня методологічного органу українських науковців. Про готовність редакційного колективу до реорганізації роботи часопису свідчать, зокрема, «круглі столи», в ході яких провідні українські історики – фахівці в галузі української медієвістики і новістики – не лише обговорили тогочасний стан справ в історичній науці, а й накреслили перспективи розвитку означених сфер². Показником активізації науково-дослідних розробок стало не лише загальне кількісне зростання публікацій з середньовічної і ранньомодерної проблематики, а, зокрема, їх збільшення у рубриках «Методологія та методика історичних досліджень», «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії». У 1996 р. в часописі з'являється нова рубрика – «Проблеми української медієвістики», в якій регулярно вміщувалися і конкретно-історичні розробки з української історії раннього нового часу, тобто того історичного періоду, що, без перебільшення, в останні два десятиліття користується посиленою увагою дописувачів «Українського історичного журналу». Спробуємо проаналізувати, наскільки змінилася у ці роки тематична палітра ранньоновістичних публікацій.

¹ Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004. – С. 80.

² У пошуках історичної правди («круглий стіл») // Укр. іст. журн. – 1991. – № 10; 1992. – № 2.

За нашими підрахунками, до яких не входять джерелознавчі та історіографічні праці, а також перевидання пам'яток історіографічної спадщини, протягом 1987–2011 рр. в часописі з історії України другої половини XVI–XVIII ст. було вміщено близько 180 оригінальних авторських розвідок, які, за вельми незначними виключеннями, належать перу українських вчених (серед останніх питома вага науковців Інституту є досить високою). Традиційно респондентами журналу залишаються також дослідники з Росії, Білорусі, Польщі та інших країн. Від початку 90-х років до співробітництва залучаються також відомі фахівці з діаспорних українознавчих центрів. Ранньоновістична проблематика представлена на його сторінках такими основними тематичними блоками: український державотворчий процес XVII–XVIII ст.; Українська національна революція середини XVII ст.; Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.; національно-визвольні рухи в ранньомодерній Україні; українське націотворення; Україна в міжнародних відносинах; воєнна історія; міграційні та колонізаційні процеси; політична культура; історія церкви; соціальна історія; економіка; побут, культура та наука (останні вельми вибірково). В окремі блоки можна також згрупувати публікації з історії українського козацтва та історії Криму. В цілому таке структурування є прямим віддзеркаленням тих основних пріоритетних дослідницьких напрямів, які домінують останнім часом в українській історичній науці.

Нова якість, напрацьована українськими істориками на зламі XX–XXI ст., відбилася не тільки у кількісних показниках. Її характерними виявами (окрім розширення тематичного поля) стали посилення документальної та теоретичної основи авторських викладів. Здебільшого саме в статтях та замітках, підготовлених для «Українського історичного журналу», провідні українські науковці проводили першу апробацію своїх творчих пошуків, оприлюднювали свої концептуальні підходи до розв'язання важливих проблем, які згодом втілювали у великі монографічні формати. Зокрема, саме так сталося з розробкою концепції Української національної революції 1648–1676 рр.,

основні положення якої було викладено у двох великих теоретичних статтях, надрукованих у часописі в 1997 та 1998 рр.¹

Початок (після значної перерви) циклу публікацій з українського державотворення раннього нового часу було покладено ще до проголошення Акту про державну незалежність України. Так, восени 1990 р. в «Українському історичному журналі» надруковано велику статтю В.А. Смолія та О.І. Гуржій², в якій порушено проблему періодизації українського державотворчого процесу, визначено головні чинники, що сприяли становленню національного державного організму та означено його «основні функціональні параметри»³. Наступного року вироблення концептуальних підходів до дослідження Української держави раннього нового часу було продовжено в теоретичних статтях В.А. Смолія⁴ та В.С. Степанкова⁵. Дещо пізніше в часописі друкуються розвідки з проблеми становлення в Україні монархічної форми правління⁶; діяльності гетьманського уряду в 1733–1735 рр.⁷; знищення інституту гетьманства⁸ тощо. В низці статей порушувалися питання політики

¹ Степанков В.С. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Укр. іст. журн. – 1997. – № 1; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1; 2.; 3.

² Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10.

³ Гуржій О., Капітан Л. Назв. праця. – С. 85.

⁴ Смолій В.А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. – 1991. – № 4.

⁵ Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. – 1991. – № 9; 11.

⁶ Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4.

⁷ Мельник Л.Г. Правління гетьманського уряду (1733–1735 рр.) // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5.

⁸ Струкевич О.К. Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7/8.

українських урядів на міжнародній арені. Зокрема, в публікації Л.Г. Мельника увагу зосереджено на українсько-турецькому векторі взаємовідносин в політичних проектах Пилипа Орлика¹. Перебуванню гетьмана-емігранта у Швеції присвячено невелику студію місцевого дослідника Б. Хеггмана². Тема українсько-шведських відносин знайшла своє продовження також у статті Я.О. Федорука, присвяченій дипломатичній акції кримського хана 1655 р.³ У розвідках Т.В. Чухліба та В.В. Станіславського відбилися складні перипетії, пов'язані з визначенням зовнішньополітичних пріоритетів уряду І. Мазепа в роки Північної війни та впливу на їх формування українського козацтва⁴. У великих розвідках В.В. Станіславського⁵ та Т.В. Чухліба⁶ розглянуто деякі аспекти українсько-польських відносин. Питанням формування раднотського зовнішньополітичного курсу Богдана Хмельницького присвячено публікацію А.О. Гурбика⁷. Однак найбільш широко представлена проблематика українсько-російських відносин в XVII–XVIII ст. Зокрема, визначено їх основні тенден-

¹ Мельник Л.Г. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П.Орлика // Укр. іст. журн. –1997. – № 6.

² Хеггман Б. Пилип Орлик у Швеції // Укр. іст. журн. –1996. – № 3.

³ Федорук Я.О. Посольства кримського хана Мегмеда Гірея IV до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р. // Укр. іст. журн. – 2010. – № 5.

⁴ Станіславський В.В. Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності // Укр. іст. журн. – 2008. – № 5; Чухліб Т.В. Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами; дилема вибору протекції // Укр. іст. журн. – 2009. – № 2; Його ж. Козацтво Правобережної України в міжнародних відносинах під час Північної війни 1700–1721 рр. // Укр. іст. журн. – 2011. – № 1.

⁵ Станіславський В.В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686–1699 рр. // Укр. іст. журн. –1998. – № 6; 1999. – № 1.

⁶ Чухліб Т.В. Україна та Польща під час правління короля Яна III Собеського: пошуки втраченого миру // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1.

⁷ Гурбик А.О. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б. Хмельницького (1656–1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 2008. – № 5.

ції, особливості, характер і етапи¹, місце і значення у їхньому розвитку білоруського фактора²; порушено питання про посольство Війська Запорозького до Москви у 1620 р.³; досліджено російський вектор зовнішньополітичних програм окремих українських гетьманів⁴ тощо. Цикл статей присвячено висвітленню певних аспектів українсько-московського договору 1654 р.⁵ та зовнішньополітичного курсу українських урядів після Переяслава⁶, а також супутнім укладанню Гадяцької угоди подіям та

¹ Гуржій О.І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст. (1654–1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 10/11. – С. 13–23; Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журн. – 1997. – № 1.

² Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські суперечки за Біларусь (1654–1659 рр.) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1; 2.

³ Сас П.М. Посольство Війська Запорозького до московського царя Михайла Федоровича (1620 р.) // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6; 2004. – № 1.

⁴ Горобець В.М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4; Його ж. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6; Його ж. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформації регіональних геополітичних процесів // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2; Бульвінський А.Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) // Укр. іст. журн. – 2005. – № 1; Чухліб Т.В. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2.

⁵ Мицик Ю.А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 1; Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6; 2004. – № 1; Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки // Укр. іст. журн. – 2003. – № 1; 3; 4.

⁶ Горобець В.М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Укр.

ролі останньої в українській історії¹. Синтезними підходами позначена велика розвідка Р.Г. Симоненка, в якій висвітлюється роль геополітичного фактора в історії України².

В контексті дослідження Української держави раннього нового часу на увагу заслуговують також розвідки з історії розбудови українського війська³, стратегії і тактики українських воєначальників в окремих битвах⁴.

іст. журн. – 2000. – № 1; 2; Чухліб Т.В. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1.

¹ Горобець В.М. «Це віколомне склеювання знову одне...»: Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 р. // Укр. іст. журн. – 2009. – № 4; Чухліб Т.В. Гадяцька угода та ідеї її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладання) // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3.

² Симоненко Р.Г. Про геополітичний фактор в історії України // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3; 2002. – № 6.

³ Апанович О.М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4; Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1; Сокирко О.Г. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4.

⁴ Панащенко В.В. Шлях армії Карла XII на Україну (1709 р.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2; Свешніков І.К. Розкопки місця Берестецької битви 1651 р. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 12.; Стороженко І.С. Битва на Жовтих Водах // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4; 5; Бульвінський А.Г. Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3; 4; Чухліб Т.В. Українсько-польська військова взаємодія під час гетьманування С. Куницького (1683-1684 рр.) // Укр. іст. журн. – 2000. – № 5; Гурбик А.О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.) // Укр. іст. журн. – 2006. – № 6; Мицик Ю.А. Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме // Укр. іст. журн. – 2008. – № 5; Сокирко О.Г. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 // Укр. іст. журн. – 2009. – № 2; Вирський Д.С. Битва під Білою Церквою 1626 р. та «Реляція правдива...» Яна Доброцького // Укр. іст. журн. – 2010. – № 6.

Помітне місце на сторінках «Українського історичного журналу» посідають статті, присвячені ролі кримського фактора в історії ранньомодерної України. Зокрема, О.І. Галенко порушив питання про татарські набіги на українські землі¹. Було також піднято проблему селянської колонізації півострова в кінці XVIII ст.² Окремі публікації присвячено походам російських та українських військ на Крим у 1687 та 1689 рр.³, витокам кримської політики Богдана Хмельницького⁴. Політичні відносини Запорозжя з Кримським ханством розглядаються в ґрунтовних, зіпертих на багату джерельну базу статтях В.В. Станіславського⁵. Український історик В.В. Газін та російська дослідниця Т.Г. Яковлева акцентували увагу на розвитку українсько-кримських політичних відносин в 60-х рр. XVII ст.⁶

Традиційна проблематика національно-визвольних змагань українців за доби раннього нового часу у вміщених у часописі у 90-х роках минулого століття публікаціях представлена в своїх нетрадиційних ракурсах. Зокрема, В.А. Смолій порушив дискусійні питання історії Коліївщини⁷, тягlosti традицій Національ-

¹ Галенко О.І. Про татарські набіги на українські землі // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6.

² Гнезділов О.Ф. Заселення російськими та українськими селянами Криму в кінці XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1987. – № 6.

³ Заруба В.М. Походи російських та українських військ на Крим у 1687 й 1689 рр. // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9.

⁴ Брехуненко В.А. Витоки кримської політики Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4.

⁵ Станіславський В.В. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1995. – № 6; Його ж. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1.

⁶ Газін В.В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.) // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1; Яковлева Т.Г. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 2.

⁷ Смолій В.А. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10.

но-визвольної війни в соціальних та національно-визвольних виступах українського населення в другій половині XVII–XVIII ст.¹ А.Л. Зінченко та Г.Я. Сергієнко звернулися до виявів соціального та національного протесту на теренах Правобережної України². Абсолютно новими для часопису виявилися теми, пов'язані з історією етногенезу³, українського ранньомодерного націотворення⁴ та політичної культури українців⁵. Натомість традиційна для попереднього часу соціально-економічна проблематика помітно втратила у своєму кількісному вимірі. Так, за останнє двадцятиліття в «Українському історичному журналі»

¹ Смолій В.А. Традиції визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1.

² Зінченко А.Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1; Сергієнко Г.Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80–90-ті рр. XVII – початок XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 3.

³ Моця О.П. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України // Укр. іст. журн. – 2010. – № 1.

⁴ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4; Струкевич О.К. Українська «нація до націоналізму»: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6; Його ж. Українська ранньомодерна нація: історико-етнонаціологічні аспекти дослідження // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5.

⁵ Сас П.М. Реформаційні погляди Івана Вишенського – прояв опозиції пануючій ідеології феодального суспільства // Укр. іст. журн. – 1987. – № 6; Його ж. Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1; Його ж. «Руська» орієнтація політичної свідомості Адама Кисіля // Укр. іст. журн. – 2000. – № 5; Мельник Л.Г. Склад депутації від України до Комісії по укладанню нового «Уложення» 1767–1768 рр. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2; Вирський Д.С. «Зем'яни» Псевдо-Оріховського як пам'ятка консервативної суспільної думки України XVI ст. // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6.

вона представлена лише кількома публікаціями, в яких розглядаються особливості проведення аграрної реформи на українських землях ВКЛ та питання типології та еволюції основних суспільно-територіальних форм сільської громади в Україні¹, общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України², торговельні зв'язки між Лівобережним і Правобережним Гетьманатами³, а також північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною⁴, місце Чернігівщини в економічному просторі XVII ст.⁵, питання козацького землеволодіння⁶ та основні аспекти земельної політики уряду Павла I на правобережних теренах⁷. В ході роботи «круглого столу», присвяченого проблемам українського середньовічного села, було проаналізовано стан вивчення аграрної складової в соціально-економічній проблематиці та представлено концептуальне бачення шляхів подальшого дослідження історії середньовічного та ранньомодерного українського села⁸. В постановочному плані окресле-

¹ Гурбик А.О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4; Його ж. Сільська громада в Україні в XIV–XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5.

² Сироткін В.М. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1987. – № 6.

³ Мельниченко В.М. Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною у другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1.

⁴ Тимченко В.М. Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.) // Укр. іст. журн. – 2009. – № 2.

⁵ Пиріг П.В. Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 12.

⁶ Путро О.І. До питання про форми власності на землю українського козацтва // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2.

⁷ Рудакова Ю.К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3.

⁸ Гурбик А.О. Актуальні проблеми дослідження українського села в епоху середньовіччя та нового часу / Проблеми українського середньовічного села (Матеріали «круглого столу») // Укр. іст. іст. журн. – 2003. – № 3.

но питання фінансово-економічної адаптації Буковини після включення її до складу Австрійської імперії¹, піднято проблему становлення та розвитку купецького стану в Лівобережній і Слобідській Україні². Також проаналізовано соціально-економічні погляди Федора Туманського³.

Блок соціально-побутової історії на сторінках «Українського історичного журналу» останніми роками позначений цікавими знахідками та новаційними дослідницькими підходами. Зокрема, заслуговують на увагу спроби висвітлення питань соціального дисциплінування в Гетьманаті⁴, встановлення церковного контролю за мораллю парафіян⁵ та з'ясування основ народної побожності⁶. Також в полі уваги науковців опинилися аспекти повсякденного життя представниць козацько-старшинських родин⁷, кримінальної відповідальності та шлюбно-сімей-

¹ Огуй О.Д. Проблеми грошового обігу Буковини за часів військової адміністрації (1775–1786 рр.): фінансово-економічна адаптація краю після його анексії Австрією // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2.

² Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Укр. іст. журн. – 2004. – № 3.

³ Литвинова Т.Ф. Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф.Й.Туманського // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1.

⁴ Горобець В.М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) // Укр. іст. журн. – 2008. – № 5.

⁵ Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Укр. іст. журн. – 2008. – № 4.

⁶ Романова О.О. Очікування «чуда» як основа народної побожності (Київська митрополія, XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 2010. – № 1.

⁷ Таїрова-Яковлева Т.Г. До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3.

них відносин мирян російської православної церкви¹, традиції укладання шляхетських заповітів² тощо.

В руслі інтелектуальної історії написано статтю В.П. Кононенка, в якій порушено проблему співвідношення традиційного і модернізаційного в політичній культурі Гетьманату XVIII ст.³ Питання ідентичності листів І.Мазепи до Мотрі Кочубеївні порушила у своїй розвідці О.М.Дзюба⁴, а О.А.Пукашевич звернув увагу на роль примусу в інтелектуальному житті XVIII ст.⁵

Окремо слід відзначити статті з питань демографії, міграційних процесів, історії національних меншин, що проживали на українських теренах⁶. Останніми роками помітно поживилося студіювання в царині українського права⁷.

¹ Маслійчук В.П. Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 2010. – № 2; Петренко І.М. Згода як умова укладання шлюбу в контексті шлюбно-сімейних відносин мирян Російської православної Церкви (XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 2010. – № 5.

² Вінниченко О.В. Засвідчення і свідки шляхетських тестаментів першої половини XVIII ст. (за матеріалами Львівського гродського суду) // Укр. іст. журн. – 2008. – № 5.

³ Кононенко В.П. Інтелектуальна біографія Павла Полуботка: обстоювання традиції «модернізаційною» риторикою (до 350-річчя Павла Полуботка) // Укр. іст. журн. – 2010. – № 4.

⁴ Дзюба О.М. Чи писав гетьман Іван Мазепа листи Мотрі Кочубеївні? // Укр. іст. журн. – 2009. – № 6.

⁵ Пукашевич О.А. Бюрократичний інтелект на службі в губернському управлінні XVIII ст. (примус до творчості) // Укр. іст. журн. – 2010. – № 5.

⁶ Кондрацький А.А. Поляки на Україні в X–XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 12; Гуржій О.І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1993. – № 4/6; Гедьо А.В. Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1; Муляр А.М. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2.

⁷ Білоус Н.О. До питання про запровадження магдебурзького права в Києві // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1; Бовгіря А.М. «...Я вашого

В цілому незначною кількістю публікацій представлені культурологічні сюжети. Серед них заслуговують на увагу позначені новаційними підходами і спостереженнями розвідки П.М. Саса, присвячені дослідженню рукописного Євангелія Петра Сагайдачного та питанням відновлення ієрархії Київської митрополії¹. Загалом увага до історії церкви посилюється з 90-х років. Зокрема, з цієї тематики були опубліковані такі ґрунтовні розвідки, як «Про шляхи розвитку церкви в Україні й Росії (IX–XVI ст.)» В. Косика (1993. – № 2/3; 4/6); «З історії православної релігійної культури Сяницької землі (X–XVII ст.)» М. Бендзи (2008. – № 5); «Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні» Т.М.Євсєєвої (1999. – № 2); «Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст.» О.М. Шевченко (1994. – № 1); «Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648–1657)» М.В. Харишина (1995. – № 4; 5); «Зв'язки київського архієпископа Петра Могили з молдавськими князівствами» К. Резакевича (1996. – № 3), «Київський патріархат у проектах Петра Могили» Ю.А. Мицика (2007. – № 1). Розглядалися також питання формування національної інтелігенції². Окремі публіка-

царя не знаю»: українці як фігуранти судових справ про образу честі монарха (XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 2008. – № 5; Ващук Д.П. «Інститут старшини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики) // Укр. іст. журн. – 2011. – № 1.

¹ Сас П.М. Рукописне «Євангеліє П.Сагайдачного» // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4; Його ж. Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії (1620 р.) // Укр. іст. журн. – 2010. – № 4.

² Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1997. – № 2; Федірко А.М. Патріотична освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі XVIII–XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2; Даниш М. Українські студенти в Братиславському ліцеї у XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3; Даниляк П.Г. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні // Укр. іст. журн. – 2009. – № 2.

ції присвячені діяльності українських навчальних закладів у XVIII ст.¹

На пріоритетні ж позиції в цей час вийшла проблематика з історії української козащини. У грудні 1990 р. з ініціативи редколегії «Українського історичного журналу» відбувся круглий стіл на тему: «Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми», під час роботи якого провідні українські історики не лише обмінялися думками щодо шляхів виходу із ситуації, що склалася, а й намітили перспективні напрями розвитку козакознавчих досліджень на майбутні роки. Зокрема, В.А. Смолій підкреслив невичерпні можливості студювання в цій тематичній галузі. Серед найважливіших завдань учений виокремив проблему попередників українських козаків, питання виникнення козацтва як соціального явища та його історичної еволюції, з'ясування етапів, які пройшло українське козацтво на шляху свого перетворення на окремий суспільний стан, його соціальної природи, потенційних можливостей тощо. Унікальність українського козацтва у світовій історії підкреслив у своєму виступі і Ю.А. Мицик. Важливі проблемні завдання було накреслено й у виступах інших учасників круглого столу – В.О. Замлинського, О.І. Путра, В.С. Степанкова, Я.Р. Дашкевича, В.О. Щербака².

Отже, зініційований редколегією часопису науковий захід, без перебільшення, можна вважати своєрідним поштовхом до розгортання в Україні широкомасштабних науково-дослідних пошуків у царині козакознавчої проблематики. Як наслідок, лише протягом першої половини 90-х років в «Українському історичному журналі» було вміщено низку ґрунтовних розвідок

¹ Кагамлик С.Р. Роль Київської Академії в зміцненні культурно-освітніх зв'язків українських земель у XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3; Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (до 300-річчя заснування) // Укр. іст. журн. – 2000. – № 5; 6.

² Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // Укр. іст. журн. – 1990. – № 12.

з історії генези українського козацтва та його попередників¹; козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст.²; розглянуто роль Запорозької Січі як консолідуючого фактора в історії запорозького козацтва до Національно-визвольної війни середини XVII ст.³; оприлюднено результати археологічних обстежень місць розташування козацьких Січей⁴; проаналізовано причини ліквідації Запорозьких Вольностей у другій половині XVIII ст.⁵; порушено питання локалізації запорозьких зимівників⁶; визначено політичну лінію творця Української козацької держави щодо рядового козацтва⁷ тощо. Своєрідною ж концептуалізацією поглядів на сутність українського козацтва як національного суспільного феномена стала теоретична стаття В.А. Смолія, опублікована в часописі у 1991 р.⁸ Автор підкреслив державотворчий характер діяльності козацтва, його позитивний

¹ Головка О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Укр. іст. журн. – 1991. – № 11; Сергієнко Г.Я. Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі // Укр. іст. журн. – 1992. – № 12; Щербак В.О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 11; Його ж. Джерела формування українського козацтва // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2/3.

² Леп'явко С.А. С.Наливайко і повстання 1591-1596 рр. у пам'яті сучасників і нащадків // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2; Його ж. Повстання К.Косинського (1591-1593 рр.) // Укр. іст. журн. – 1994. – № 4; 5.

³ Щербак В.О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1995. – № 5.

⁴ Телегін Д.Я. Обстеження Січей низового Дніпра в 1990 р. // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7/8.

⁵ Олійник О.Л. Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2.

⁶ Олійник О.Л. Про локалізацію запорозьких зимівників // Укр. іст. журн. – 1992. – № 10/11.

⁷ Яковлева Т.Г. Богдан Хмельницький і рядове козацтво // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4.

⁸ Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5.

вплив на формування національної свідомості, репрезентативність у його політичних програмах сподівань і соціальних запитів українського ранньомодерного соціуму.

Інтерес до козацької проблематики зберігся і на наступному етапі. Зокрема, у 1999 р. в часописі були порушені питання перебування українських козаків на державній службі¹; виникнення першої Запорозької Січі²; ролі, яку відіграли порубіжні території у процесі генезису козащини³. Важливі аспекти історії українського козацтва було відтворено у розвідках П.М. Саса. Зокрема, вчений торкнувся питань політико-правових засад служби козаків польському королю⁴, чисельності запорозького війська у Хотинській війні⁵, вступу Війська Запорозького до Ліги християнської міліції⁶. Цікавим та самодостатнім дослідженням є праця російського вченого К.О. Кочегарова, присвячена участі козаків у Башкирському повстанні 1704–1711 рр.⁷ Нетрадиційними підходами позначені статті С.Ф. Плецького⁸ та О.О. Ковалевської⁹, в яких розглядаються деякі організаційно-побутові та іконографічні сюжети.

¹ Леп'яко С.А. Українське козацтво на державній службі (початковий період) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3.

² Гурбик А.О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6.

³ Боєчко В.Ф., Чабан А.Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2.

⁴ Сас П.М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6.

⁵ Сас П.М. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // Укр. іст. журн. – 2010. – № 2.

⁶ Сас П.М. Чи вступили запорожці до Ліги Християнської міліції? // Укр. іст. журн. – 2009. – № 1.

⁷ Кочегаров К.О. Участь козаків Лубенського полку в пробудженні Башкирського повстання 1704–1711 рр. // Укр. іст. журн. – 2010. – № 6.

⁸ Плецький С.Ф. Паспортна система Нової Січі (1734–1775 рр.) // Укр. іст. журн. – 2006. – № 2.

⁹ Ковалевська О.О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи (до 320-ї річниці обрання І.С.Мазепи на гетьманство) // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3.

Останніми роками редколегія «Українського історичного журналу» помітно активізувала роботу з публікації біографічних матеріалів. Зокрема, на шпальтах часопису відтворено яскраві соціально-політичні портрети українських гетьманів Богдана Хмельницького¹, Івана Виговського², Петра Дорошенка³, Івана Мазепи⁴, Пилипа Орлика⁵, Івана Скоропадського⁶, Данила Апостола⁷, Кирила Розумовського⁸; реставровано політичні образи та уточнено факти з біографій наказного гетьмана Івана Сулими⁹ та маловідомого гетьмана Правобережної України Андрія Могили¹⁰, сподвижників володаря Української козацької держави полковників Івана Богуну¹¹,

¹ Смолій В.А. Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4; Чухліб Т.В. Богдан Хмельницький очима сучасників // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4.

² Соловійова Г.В. Постаєть гетьмана Івана Виговського в листах папських нунційів // Укр. іст. журн. – 2010. – № 6.

³ Смолій В.А., Степанков В.С. Гетьман Петро Дорошенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7/8.

⁴ Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2.

⁵ Матях В.М. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4.

⁶ Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 77-90; 1999. – № 1; 2.

⁷ Герасименко Н.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734 рр.) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 3.

⁸ Путро О.І. Гетьман України Кирило Розумовський (нові штрихи до соціально-політичного портрета) // Укр. іст. журн. – 2003. – № 5.

⁹ Сергійчук В.І. Козацький гетьман Іван Сулима // Укр. іст. журн. – 1987. – № 5.

¹⁰ Чухліб Т.В. Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684-1689) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 9; Станіславський В.В. Гетьман України Андрій Могила // Укр. іст. журн. – 2002. – № 4.

¹¹ Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1; Яковлева Т.Г. Загибель Івана Богуну // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5; Її ж. Іван Богун: проблеми біографії // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2; 4.

Михайла Криси¹, Данила Нечая², Максима Кривоноса³, Євстафія Гоголя⁴ та Антона Ждановича⁵, а також сумського полковника Герасима Кондратьєва⁶ і генерального підскарбія Якова Марковича⁷. Увагою дослідників не були обійдені і проводирі великих національно-визвольних та соціальних виступів Семен Палій⁸ та Максим Залізняк⁹. На особливу увагу заслуговують студії Я.Р. Дашкевича, присвячені політичній діяльності Василя Капніста¹⁰, та С.І. Іваненка-Коленди, який повернув в українську історію постать митрополита Гавриїла Коленди¹¹.

Кількадесятилітнє відлучення українських науковців від інтелектуальної спадщини вітчизняних істориків ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. та дослідників з української діаспори на зламі 80–90-х років обумовило (в умовах методологічної переорієнтації історичної науки та відродження діяльності Української археографічної комісії) справжній ажіотаж навколо повернення суспільному загалу її кращих і найменш відомих зразків. Свое-

¹ Вирський Д.С. Полковник Михайло Криси малознаний герой (антигерой Козацької революції) // Укр. іст. журн. – 2009. – № 5.

² Сигидин М.В. Про загибель Данила Нечая // Укр. іст. журн. – 1992. – № 6.

³ Мицик Ю.А. Максим Кривоніс // Укр. іст. журн. – 1992. – № 12.

⁴ Чухліб Т.В. Є.Гоголь – полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Укр. іст. журн. – 1997. – № 1.

⁵ Гурбик А.О. Київський полковник Антон Жданович // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3.

⁶ Маслійчук В.Л. Сумський полковник Герасим Кондратьєв // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4.

⁷ Струкевич О.К. Генеральний підскарбій Яків Маркович // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5.

⁸ Масенко Л.Т. Невідома сторінка з біографії С. Палія // Укр. іст. журн. – 1990. – № 9.

⁹ Смолій В.А. Максим Залізняк // Укр. іст. журн. – 1990. – № 3.

¹⁰ Дашкевич Я.Р. Василь Капніст – український політичний діяч // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7.

¹¹ Іваненко-Коленда С.І. Митрополит київський, галицький та всієї Русі Гавриїл Коленда // Укр. іст. журн. – 2006. – № 5.

рідний археографічний бум, характерний для цього часу, торкнувся і «Українського історичного журналу». На його шпальтах були перевидані такі фундаментальні твори, як «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» В.Б. Антоновича та В.О. Беца (1990. – № 9; 1991. – № 3, 5, 7); «Свадьба Тимоша Хмельницкого (Эпизод из истории малорусско-молдавских отношений)» С.О. Венгрженевського (1995. – № 6; 1996. – № 2); «Мазепа» (1988. – № 8–12; 1989. – № 1–2, 4, 7–9, 11; 1990. – № 1, 3–6), «Мазепинцы» (1990. – № 8, 10–12; 1991. – № 1–2) та «Мысли о федеративном начале в Древней Руси» (1993. – № 10, 11/12) М.І. Костомарова; «Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII–ім столітті» В.К. Липинського (1992. – № 2, 4, 5); «Українсько-російські договори в XVII–XVIII віках» А. Яковліва (1993. – № 4/6, 7/8, 9, 11/12; 1994. – № 1, 2/3, 4, 6; 1995. – № 2, 6); менш форматні розвідки В.Б. Антоновича «Иван Гонта (1768 г.)» (1993, – № 9); М.С. Грушевського «Велика, Мала і Біла Русь» (1991. – № 2); М.П. Драгоманова «Пропащий час: Українці під Московським царством (1654–1876)» (1991. – № 9); П.С. Єфименка «Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи, 1691–1803» (1990. – № 12); М.І. Костомарова «Несколько слов о памятнике Хмельницкому» (1994. – № 5), а також його листування навколо піднятого питання (1992. – № 5). Було передруковано твори польських авторів І. Ролле «Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века» (1991. – № 3–4) та К. Шайнохи «Домна-Розанда»; Б. О'Коннара «Історія Польщі: (фрагменти, що стосуються України)» (1995. – № 2); праці діаспорних вчених В.Січинського «Чужинці про Україну» (1991. – № 3, 4, 6); І.Борщака «Гетьман Пилип Орлик і Франція: Сторінки дипломатичної історії» (1991. – № 8, 9, 11) та великий синтетичний курс О.Субтельного «Україна. Історія» (1991. – № 4, 6–9, 11–12). Всі вони супроводжувалися ґрунтовними передмовами та коментарем. Однак з середини 90-х років інтерес до подібного роду публікацій згасає.

За останнє двадцятиріччя «Український історичний журнал» зробив помітний внесок в розширення джерельної бази української новістики. Так, на його сторінках були опубліковані добірки нововіднайдених документів з історії повстання 1591–1596 рр. (2002. – № 2); Української революції XVII ст. (1987. – № 5; 1998. – № 6; 2001. – № 1); матеріали до життєписів Богдана Хмельницького (1995. – № 4) та Андрія Могили (2003. – № 5). В журналі також вперше було видруковано «Сенсацію про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича» (1999. – № 6); уривки із щоденника Я. Радзивілла¹; «Пункты секретные тайному советнику Федору Наумову» (1993. – № 2/3); «Протокол допиту гайдамаки Симена Гаркуші» (1990. – № 10, 11); «Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии» (1993. – № 7/8, 9). Ґрунтовністю відзначається також низка аналітичних джерелознавчих статей та оглядів, присвячених, зокрема, джерелам доби Національно-визвольної війни², т. зв. «Руїни»³ тощо. Однак слід зауважити, що пік таких публікацій припав на 90-і роки минулого століття. З початком нового, XXI ст. їх кількість стрімко зменшується.

¹ Із табірнього щоденника Януша Радзивілла / Публ. Ю.А.Мицика // Укр. іст. журн. – 2007. – № 4.

² Мицик Ю.А. Зарубіжні публікації джерел з історії Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Укр. іст. журн. – 1988. – № 9; Його ж. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6; Його ж. Два публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6; Мельник Л.Г. До історії Берестецької битви (огляд джерел) // Укр. іст. журн. – 1995. – № 5; Різаліті Р. Доба Хмельницького в Україні у світлі історичної хроніки міста Лукки // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3.

³ Кеннеді Г. Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1659-1673 рр.) // Укр. іст. журн. – 1989. – № 5; Яковлева Т.Г. Донос старшини на І.Самойловича: аналіз першоджерела // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4.

Отже, в цілому можна відзначити, що тематична представленість в 1987–2011 рр. на сторінках «Українського історичного журналу» ранньоновістичних студій загалом адекватно відбиває сучасний стан розвитку в Україні цієї історіографічної галузі, з притаманними їй проблемними і хронологічними диспропорціями і лакунами. Це стосується явного превалювання проблематики політичної історії, відсунення з пріоритетних позицій (що спостерігалось на попередньому відрізку історіографічного часу) студіювання соціально-економічної сфери тощо. Значно відстає у своєму висвітленні культурне та духовне життя українського соціуму, його побутових традицій тощо. Серед респондентів часопису в останнє двадцятиліття переважають інститутські автори, а також українські вчені, більшість із яких працює в системі НАН України. Натомість помітно зменшилась питома вага іноземних істориків, першість серед яких вже не один рік тримає дослідниця із Санкт-Петербурга Т.Г. Яковлева, яка працює в тематиці українського раннього нового часу.

Окрім видання на інтелектуальній і матеріальній базі Інституту «Українського історичного журналу», у другій половині ХХ ст. засновується низка інших праць періодичного циклу. Зокрема, фахівці в галузі українського середньовіччя – раннього нового часу регулярно запрошуюються до формування збірок «Історіографічні дослідження в Україні» та «Історико-географічні дослідження в Україні». Так, вже у першому випуску другого видання було розглянуто деякі історико-географічні аспекти дослідження міст Лівобережної України (Л.А. Пляшко); територіальний поділ праці в ремеслах та промислах України ХVII–ХVIII ст. (Т.А. Балабушевич); проаналізовано (з підходів історико-географічної джерельної цінності) ревізії та люстрації українських староств (Г.В. Боряк). Також було вміщено статті Ф.П. Шевченка «Російські воеводи в Києві у другій половині ХVII ст.», В.О. Пірка «Оборонні споруди ХVII–ХVIII ст. та їх значення в заселенні Південно-Східної України» та деякі інші матеріали. В наступних випусках розглядалися питання географії українсько-російських торговельних зв'язків у другій половині ХVI–

XVIII ст. (О.Ф. Сидоренко, Т.А. Балабушевич); місця донецького регіону у збуті солі (О.В. Пірко); формування сербського, угорського та молдавського гусарського полків на Україні (Ф.П. Шевченко); оформлення території козацької держави (В.І. Сергійчук); визначення динаміки чисельності населення в міських поселеннях Волинського воєводства (А.Є. Заяць) територіальних меж запорозьких земель (Т.А. Балабушевич) тощо.

У 1975 році започатковується видання «Історичні дослідження», яке складалося із двох окремих серій – «Вітчизняна історія» та «Історія зарубіжних країн». Зокрема, співробітники відділу історії феодалізму взяли активну участь у формуванні тематичних 12-го і 15-го випусків першої серії.

На 60-ті роки припадає заснування першого спеціалізованого періодичного збірника наукових статей «Середні віки на Україні», до якого, зокрема, О.С. Компан, відгукуючись на прохання відповідального за випуск Ф.П. Шевченка, підготувала концептуальну статтю «Проблеми українського середньовіччя». На жаль, це видання спіткала доля інших тогочасних періодичних часописів та збірників – незабаром він припинив своє існування. Спроба реанімування «Середніх віків на Україні» мала місце наприкінці ХХ ст., коли під назвою «Середньовічна Україна» вийшло два його випуски. Однак зміни теоретичного і методологічного характеру, які на кінець 90-х років переконливо доводили доцільність розмежування ранньонового і середньовічного періодів в українській історії, а відповідно і ранньовісничної та середньовічної проблематики, робили неактуальною збереження за виданням, чільне місце в якому відводилося XVII–XVIII ст., попередньої назви. У 2000-му році його було трансформовано у спеціалізований на середньовічній і новістичній проблематиці щорічник «Україна в Центрально-Східній Європі».

У програмній редакційній статті, зокрема, зазначалося, що цей збірник «підготовлений в основному зусиллями фахівців базової наукової історичної інституції нашої держави – Інституту історії України НАН України, він своєрідно віддзеркалює ті

складні та неоднозначні процеси, які переживає на зламі тисячоліть вітчизняна історична наука»¹. Далі наголошувалося на тому, що нові засади, закладені у це видання, відбито уже у його назві – «Україна постає тут не в якості буферного плацдарму між Сходом і Заходом, а повноправним політичним суб'єктом – творцем відповідного цивілізаційного мікроклімату в централь-но-східному регіоні європейського континенту. Саме через цю призму сприймаються авторами статей й інші життєво важливі вияви її історичного буття в віддаленому і більш наближеному до сьогодення минулому»².

У різний час на сторінках щорічника було опубліковано низку статей з проблематики українсько-російських, українсько-польських, українсько-трансільванських, українсько-молдавських, українсько-кримських та українсько-турецьких відносин XVII–XVIII ст.; порушувалися проблеми типології територіальної громади в Україні XIV–XVIII ст., устроєвих засад громадського судочинства й народної правосвідомості на українських землях у складі Великого князівства Литовського; дослідження фронтірних еліт і східноєвропейських козацьких спільнот у призмі теорії Степового кордону Європи; формування світоглядних засад українського козацтва; ціннісних орієнтацій українського суспільства в умовах російського протекторату.

Автори розглянули питання щодо місця торгово-грошових операцій в економічній діяльності церкви, формування земської судової номенклатури на рубежі XVI–XVII ст., участі найманого війська у виступі І. Мазепи 1708–1709 рр.; здійснили спробу створення колективного портрету персоналу канцелярії Київської духовної консисторії XVIII ст. У 2010 р. редколегія видання пішла на своєрідний експеримент, вирішивши присвятити його черговий випуск висвітленню важливих питань

¹ Смолій В. Вступне слово // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 3.

² Там само. – С. 5.

української історії в контексті взаємовпливів європейського та османсько-кримського цивілізаційних процесів.

Другим важливим спеціалізованим виданням став альманах соціальної історії «Соціум», в якому широко висвітлюються «історія уявлень та емоцій, історія соціальних спільнот та конфліктів, соціальна історія релігій, історія приватного життя, історія жінок, теорія та історіографія соціальної історії»¹, переважно на українських матеріалах раннього нового часу.

Із заснуванням при Інституті історії України НАН України Науково-дослідного інституту козацтва його регіональними відділеннями щорічно видаються збірники наукових праць «Запорозька старовина», «Козацька спадщина», «Чорноморська минувшина», «Січеславський альманах». 2009 року вийшов перший випуск збірника «Ukraine Lithuania: Студії з історії Великого князівства Литовського», який обіцяє перетворитися на періодичний.

Початок підготовки серійних видань силами наукових працівників Інституту історії України із залученням до участі у них творчого потенціалу вузівської, музейної, архівної систем республіки припадає вже на перші, довоєнні, роки діяльності установи. Власне, нами вже згадувалися чотири томи «Нарисів з історії України», кожний з яких присвячувався висвітленню (у форматі монографії) однієї із синтезних проблем української ранньомодерної історії, а саме: входження українських земель до складу Речі Посполитої; визвольної боротьби українського населення проти утисків в соціальній і конфесійній сферах з боку польських шляхтичів і католицького духовенства; визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького; входження України до складу Російської держави в другій половині XVII ст.

¹ Швагун В. Соціум. Альманах соціальної історії. Головний редактор Валерій Смолій. Випуск 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 253 с. // Історія та історіографія в Європі. – Вип. 1–2 (2003). – К., 2003. – С. 236.

До серійних видань післявоєнної доби слід віднести «Наукові записки Інституту історії України», кожен том яких підпорядковувався певному тематичному спрямуванню. Зокрема, том 7 було присвячено історичним зв'язкам слов'янських народів; у томі 13 піднімалося питання історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні у XVI – на початку XX ст. Варто зазначити, що новістична складова цих томів була доволі питомою.

Подібна практика видання окремих авторських робіт у межах однієї тематичної серії відроджується в Інституті в 90-х роках минулого століття. Зокрема, з подання його співробітників започатковується серія «Історичні романи і повісті» у видавництві «Дніпро», «Пам'ятки історичної думки» у видавництві «Либідь», у рамках якої перевидаються твори М.С. Грушевського, В.Б. Антоновича, М.І. Костомарова, О.Я. Єфименко та багатьох інших видатних істориків XIX – першої половини XX ст., які з різних на те причин вже давно перейшли у розряд бібліографічних раритетів. У серії «Історія України в прозових творах і документах», що випускалася видавництвом «Україна» під загальною редакцією В.А. Смолія, з новістичної проблематики були опубліковані томи «Коли земля стогнала, друга половина XVI – перша половина XVII ст.» (К., 1995); «Між двох вогнів, друга половина XVI – перша половина XVII ст.» (К., 1996); «Руїна, друга половина XVII ст.» (К., 1996), «Спалах у темряві: середина XVII ст.» (К., 2001); «Важкий шлях: Перша половина XVIII ст.» (К., 2002); «З-під булави під корону: Друга половина XVIII ст.» (К., 2002), упорядниками та авторами передмов до яких виступили О.І. Гуржій, В.О. Щербак, В.М. Горобець. Значним внеском у створення історичних біографій стала заснована при Видавничому домі «Альтернативи» серія «Особистість і доба», у якій на початку XXI ст. вийшли нариси про Богдана Хмельницького (автори – В.А. Смолій та В.С. Степанков) і Павла Скоропадського (автор О.І. Гуржій).

Справжньою подією в науковому житті України став вихід друком 15-ти авторських книжок у серії «Україна крізь віки».

Реалізований на зламі тисячоліть з ініціативи В.А. Смолія проєкт, по суті, надав можливість українським історикам представити загалу перший в новітній українській історіографії наскрізний синтетичний виклад національної історії від найдавніших часів до кінця ХХ ст. Двома книгами цієї серії (томи 7-й і 8-й) охоплювалася доба Національної революції та період перебування України-Гетьманщини під протекцією російського уряду, а також у складі польських володінь у другій половині XVII–XVIII ст. Авторами цих томів виступили О.І. Гуржій, В.А. Смолій, В.С. Степанков, Т.В. Чухліб. Доволі чільно ранньоновістична доба, а саме: історія українських земель у складі Великого князівства Литовського, репрезентована у томі 6-му авторства О.В. Русіної. За внесок у дослідження української історії цю серію було відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки.

До продовжуваних видань журнального формату слід віднести тематичну збірку «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», в якій було представлено найширший спектр питань з історії українського державотворення та Української держави другої половини XVII–XVIII ст., а також проблематики козацької доби, що обговорювалися на щорічних Всеукраїнських історичних читаннях. Протягом 1991–2000 рр. було підготовлено і видано друком 7 випусків цієї збірки.

З кінця 30-х років у практику роботи Інституту впроваджується підготовка тематичних одноразових збірників, присвячених певній науковій проблематиці або знаковим в історії України подіям і явищам. Нерідко в їх основу бралися матеріали наукових сесій, симпозиумів, конференцій, круглих столів. З новістичної проблематики першим таким збірником стали труди наукової сесії Інституту історії України, присвяченої 230-літтю битви під Полтавою під назвою «Полтавська битва». Їх було видано у 1940 р. під редакцією С.М. Белоусова і О.П. Оглоблина. На визначення чергової річниці подій під Полтавою було підготовлено збірники наукових статей «250 років Полтавської битви: 1709–1959» (К., 1959) та «Полтава: К 250-літтю Полтавського сраження» (М., 1954).

На відзначення 350-ліття підписання Переяславсько-московського договору 1654 р. та возз'єднання України з Росією в Інституті були підготовлені збірки статей «Визвольна війна України з Росією», «Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954» та «Віковічна дружба українського і російського народів». Черговий тематичний збірник під назвою «Навеки вместе», до якого увійшли матеріали і документи про святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією, побачив світ у 1979 р. 1970 року виходить у світ науковий збірник «Коліївщина 1768 р.» за матеріалами наукової ювілейної сесії, присвяченої 200-річчю повстання.

Популярність подібної форми апробації нових дослідницьких поглядів і підходів, а також оприлюднення напрацьованого фактажу з конкретно взятої історичної проблеми зростає у другій половині 80-х – 90-х роках минулого століття. Зокрема, під новістичну проблематику відводиться значна частина площі у збірниках «Феодалізм: Економіка, класова боротьба, культура» (К., 1986), про тематичну наповненість якого красномовно промовляють винесені у підзаголовок аспекти, «Феодалізм на Україні» (К., 1990), а також «Україна і Польща в період феодалізму» (К., 1991), в яких, зокрема, розглянуто питання, пов'язані з дослідженням такого соціального явища в ранньомодерній історії України, як підсусідництво; зародження елементів буржуазії в соціальній стратифікації Гетьманщини; поширення лозунгу «Землі і волі» в ідеологічній складовій та практичній площині розгортання народних рухів у другій половині XVII–XVIII ст. тощо.

У травні 1989 р. з ініціативи Інституту історії України було проведено на базі Кам'янець-Подільського педагогічного інституту круглий стіл і за результатами його роботи видано збірку статей «Проблеми української історичної медієвістики (Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки)». У 1998 р. виходять два збірники – підготовлений в Інституті під назвою «Надчорномор'я: Студії з історії та археології (з IX ст. до н. е. по XIX ст. н. е.)» та Миколаївським регіональним відділенням

«Південна Україна: Проблеми історичних досліджень». У 1993 р. у трьох частинах наукового збірника «Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина» було вміщено матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. Козацькій добі в українській історії, а також її шанованій дослідниці О.М. Апанович присвячений і науковий тематичний збірник «Історія українського середньовіччя», який вийшов 1995 р. у двох частинах.

Тоді ж було підготовлено і збірник наукових праць «Доба Богдана Хмельницького» на відзначення 400-ї річниці від дня народження великого гетьмана. На його сторінках піднімалися теоретичні питання, пов'язані з активізацією дослідницької роботи щодо вивчення державотворчої діяльності фундатора Української ранньомодерної держави в її адміністративних, політичних, військово-стратегічних вимірах, а також його життєвого шляху. Було проаналізовано питання висвітлення та оцінювання політичної і військової діяльності українського володаря в історичних піснях і думках, а також в історіографічній традиції України і зарубіжжя. Спеціальні статті присвячувалися военній стратегії та формуванню політичної концепції гетьмана, результатам і наслідкам Переяславського договору, діяльності розвідувальної служби доби Хмельниччини. Спектр важливих питань національно-визвольної боротьби українців у 40-х – 70-х роках XVII ст. було розглянуто у науковому збірнику «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: Політика, ідеологія, військово мистецтво» (К., 1998). Зокрема, порушувалося питання про вплив війни на зрушення в системі ціннісних орієнтацій суспільства.

У 2003 р. читацькому загалу пропонується збірник «Україна та Росія: Проблеми політичних та соціокультурних відносин», анотацією якого засвідчувалося, що «у розвідках, вміщених на його сторінках, представлено сучасний погляд на проблему відомих вчених та початкуючих науковців, які репрезентують українську, російську та польську історіографічні школи». У авторських статтях розглядалися питання українсько-росій-

ських відносин у XVI – першій половині XVII ст., а також у час воєнного конфлікту 1658–1659 рр. Значна увага приділялася питанням витоків, сутності та наслідків угоди 1654 р.; формування зовнішньополітичних доктрин українських гетьманів; окремим дипломатичним акціям; участі російської дипломатії у запорозько-польських відносинах 1669–1670 рр. тощо. У передмові до збірника зазначалося, що «проблема еволюції українсько-російських відносин за доби пізнього середньовіччя – раннього нового часу» належить до таких, що мають «синтезний, наскрізний характер» і потребують врахування цілого комплексу факторів – «це і міжнародна обстановка в регіоні, і особливості політичних і соціальних систем та суспільно-політична ситуація в середині обох країн, і розстановка політичних сил, і економічний та військовий потенціал, і рівень політичних культур елітарних прошарків, і особливості національних характерів та ступінь розвитку національної свідомості громадянства, зрештою, мудрість політики “власть предрержащих” тощо»¹.

У 2005 р. за матеріалами круглого столу, що відбувся в Інституті, підготовлено збірник «Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: Історія, історіографія, ідеологія». У 2008 р. побачив світ збірник наукових праць «Мазепа: постать, оточення, епоха». Мазепинська доба у сприйнятті української емігрантської наукової школи знайшла відображення і на сторінках підготовленого О.О. Ковалевською збірника «Мазепа: реконструкція видавничого проєкту 1939–1949 років» (К., 2011).

Щільне представництво ранньоновістичної проблематики забезпечене і у збірниках наукових праць «Україна крізь віки», підготовленого на пошану академіка НАН України професора В.А. Смолія (К., 2010), «Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України» на пошану доктора історичних наук, професора В.С. Степанкова (К., 2007), «Істину встановлює суд історії» (Т. 2. – К., 2004), присвяченого члену-кореспонденту НАН України

¹ Смолій В. Передне слово // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 6.

Ф.П. Шевченку, що обумовлюється не в останню чергу основною спрямованістю наукових інтересів цих вчених. Зокрема, у виданнях піднято теоретичні проблеми української новістики; розглянуто низку питань, пов'язаних з визначенням козацької держави у міжцивілізаційному просторі Сходу та Заходу, формуванням світоглядних парадигм та ідеологічних установок в свідомості та політичній культурі українців, типологізацією козацьких спільнот. Розглянуто ряд аспектів, що стосуються діяльності українських урядів у сфері спрямування міжнародних відносин Гетьманату, соціальної історії, українського судочинства Гетьманської доби тощо.

В цілому тематичний репертуар цього корпусу наукової продукції Інституту адекватно відбиває не лише інтереси окремих вчених та загальну націленість інститутських науководослідних планів щодо формування проблемних напрямів проведення пошукової роботи, а й ті загальні тенденції в національній історіографії, якими, зокрема, визначається наповненість тематичного поля студіювань у царині раннього нового часу в Україні.

«Історик має право і зобов'язаний, користуючись методами, які притаманні його науці, скласти власне судження про те, яким є правильне рішення будь-якої проблеми, яка постає перед ним у процесі його праці»¹, – зауважив кілька десятиліть тому британський історик і філософ Р.Коллінгвуд. Сьогодні європейський історіографічний простір доценту заповнений найрізноманітнішими науковими доктринами і концепціями, плюралістичними думками і поглядами, які то мирно уживаються, то починають конкурувати між собою, при цьому не завжди позитивно позначаючись на загальному стані історичної науки. Але будь-який досвід, несе він у собі позитив або негатив, не дозволяє думці вченого застигати на досягнутому рівні. Він стимулює до активного пошуку, відкриває нові творчі горизонти.

Нині в історіографії напрацьовані унікальні методики як в традиційних наукових напрямках (як-то політична, соціальна, економічна історія), так і в дослідженнях ментальної та інтелектуальної сфер, історії повсякдення, історії довкілля, усної історії, в локальних, регіональних, гендерних студіях. В кожній із них створені справжні шедеври (здебільшого у рамках дослідження європейського раннього нового часу), які дають невичерпний матеріал для наслідувань та пошуку нових, інваріантних рішень. Зокрема, накопичений значний досвід у вивченні процесів ранньомодерного націо- і державотворення, революцій ранньомодерної доби, економічних і соціальних зламів у європейських ранньомодерних суспільствах, випрацьовано нові підходи до подієвої історії, новий європейський гранднатив.

Творчо засвоювати цей досвід і адаптувати до умов національної історіографічної традиції, вдосконалювати його і віднаходити нові варіативні можливості у прочитанні українського раннього нового часу, працювати як у площині історичної

¹ Коллінгвуд Р. *Ідея історії. Автобіографія.* – М., 1986. – С. 244.

практики, так і на рівні теоретичного синтезу – єдино плідний шлях для сучасної української новістики. Тільки таким шляхом можливе створення найбільш наближених до реалій свого часу наукових моделей національної історії, її дійсно повноцінне вписання в цивілізаційний поступ людства, як, до речі, і суттєве коригування, із врахуванням української складової, існуючої історіографічної картини цього поступу.

Сукупність індивідуальних бачень на процеси минулого, що формується через напрацювання кожного вченого-історика, відкриває реальну можливість наблизитися до створення адекватної часовій ретроспективі історичної реконструкції. Саме такий підхід закладений в основу творчої роботи наукового колективу Інституту історії України. Академічні вчені, залучивши широку джерельну базу, спробували запропонувати українському загалу новий образ ранньомодерної України в сукупності його соціальних, політичних, економічних, правових та культурно-духовних формовиявів, їх модифікаційних трансформацій, обумовлених як специфікою перебігу цивілізаційного процесу на українських теренах, так і європейськими та азійськими цивілізаційними впливами.

За масивом залученого до наукового обігу фактичного матеріалу та спробами (усупереч тотальному тиску на історичну науку) зреалізувати, зокрема, в зрізах соціальної та економічної, меншою мірою – політичної та культурної історії, цікаві наукові задуми назавжди внесений в доробок Інституту інтелектуальний багаж новістів радянської доби. На сторінках реалізованих на зламі ХХ–ХХІ ст. наукових проектів узагальнено (в межах сучасних історіографічних можливостей) історичний досвід генези та еволюції на національному ґрунті поліваріантних економічних і політичних систем, моделей господарювання та організації влади, виявлено їх модифікаційні трансформації, визначено локальну специфіку і її взаємопереплетення з тенденціями загальноконтинентального масштабу. Вчені установи започаткували в своїй дослідницькій практиці дослідження ментально-свідомісної сфери побутування українського ранньо-

модерного соціуму; формовиявів його духовності, культурно-інтелектуального життя; співвідношення етнічного і національного, загальноукраїнського з регіональною специфікою тощо.

В цілому на сучасному історіографічному етапі у вивченні національного історичного процесу раннього нового часу вчені Інституту продемонстрували не лише широкий спектр постановочної проблематики, досить велику амплітуду інтерпретаційних можливостей, а й свою спроможність вільного користування методологічною базою історичної науки. В їх дослідній практиці знайшли застосування як позитивістський, так і цивілізаційний та культурно-антропологічний підходи, ведення пошукової роботи у межах методик суміжних з історичною наукою соціогуманітарних галузей, що дозволяє відтворювати історичний процес в комплексі взаємопов'язаних складових на макрота мікрорівнях, водночас застосовуючи широкі узагальнення та заглиблюючись у світ нетипового, унікального. Неупередженість підходів до розв'язання накреслених завдань, застосування сучасних методик та методів евристичної роботи, залучення корпусу нововіднайдених джерел та світового історіографічного доробку дозволили вченим Інституту виробити ряд нових підходів та висловити цікаві, разом з тим науково виважені погляди на український ранній новий час і не лише розробити загальну концепцію дослідження цієї епохи, а й представити її невід'ємною важливою складовою сучасного національного історичного проекту в його концептуальному, подієвому, джерелознавчому, історіографічному, археографічному вимірах.

Іменний покажчик

- А**
Анкерсміт Ф. – 89
Антонович В.Б. – 161
Апанович О.М. – 41, 44, 45, 69,
81–83, 137, 149, 155, 170
Апостол Д. – 159
Ардашев П.М. – 55, 56
Атанасов П. – 136
Атюшевський О.П. – 140
- Б**
Багалій Д.І. – 27, 35, 127
Балабушевич Т.А. – 51, 135, 164,
165
Бантиш-Каменський Д.М. – 127
Баранович Л. – 19
Барвінський О. – 26.
Барвінський В.О. – 34
Барг М.А. – 14
Баторій С. – 120
Бацак Н.І. – 124
Бачинська О.А. – 51
Бевзо О.А. – 84
Бендза М. – 155
Бец В.О. – 161
Белоусов С.М. – 62, 167
Білокінь С.І. – 87
Білоус Н.О. – 51, 124, 154
Блануца А.В. – 51, 125, 128, 129
Бовгиря А.М. – 51, 122, 154
Богун І. – 82, 159
- Боечко В.Ф. – 158
Бойко І.Д. – 40, 44, 69–71, 80,
134, 139, 142
Боплан де Г.-Л. – 127
Борисенко В.Й. – 47, 48, 96, 51,
140
Боровой С.Я. – 139
Бородій М.К. – 141
Борщак І. – 161
Боряк Г.В. – 51, 164
Брайчевський М.Ю. – 45, 69, 75,
83
Брехуненко В.А. – 51, 150
Брюховецький І. – 148
Булавін К. – 138
Бульвінський А.Г. – 148, 149
Бут П. – 138
Бутич І.Л. – 133
- В**
Вашук Д.П. – 51, 126, 128, 155
Введенський А.О. – 41
Венгрженовський О.О. – 161
Верменич Я.В. – 25, 92
Вернадський В.І. – 29, 128
Верстюк В.Ф. – 129
Виговський І. – 70, 109, 148, 159
Виговський І.І. – 47
Винар Л. – 67, 143

- Вирський Д.С. – 51, 120, 124,
149, 151, 160
Вишенський І. – 151
Вінниченко О.В. – 154
Возняк М.В. – 57
Войтович Л.В. – 13
- Г**
Гаген фон М. – 91
Газін В.В. – 51, 150
Галенко О.І. – 51, 150
Гамрецький М.М. – 141
Гапусенко І.М. – 46
Гаркуша С. – 162
Гваньїні О. – 128
Гедьо А.В. – 154
Герасименко Н.О. – 51, 159
Герасимчук В.Г. – 28, 35
Гермайзе Й.Ю. – 28, 34
Геровський Ю.А. – 14, 15
Гізель І. – 19
Гісцова Л.З. – 135
Гнезділов О.Ф. – 150
Гоголь Є. – 160
Гоголь М.В. – 120
Голобуцький В.О. – 40, 44, 47,
67, 76, 78, 82, 135
Голобуцький І.В. – 134
Головата Н.А. – 51
Головко О.Б. – 157
Гонта І. – 19, 161
Гордієнко К. – 112
Горобець В.М. – 51, 52, 93, 98,
99, 105, 120, 124, 126, 148,
153
Грабовецький В.В. – 139, 140
- Граччоті С. – 16
Грибовський В.В. – 51
Грицак Я. – 12, 49
Гриценко О. – 96
Грушевський М.С. – 13, 26, 28,
29, 57, 127, 130, 161
Грушевський О.С. – 28, 34
Гуменюк А.І. – 137
Гуня Д. – 138
Гурбик А.О. – 51, 100, 110, 147,
149, 152, 153, 158, 160
Гуржій І.О. – 41, 43, 44, 79, 80,
133, 134, 139, 140
Гуржій О.І. – 47, 48, 51, 68, 72,
96, 98, 99, 102, 119, 125,
126, 133–135, 144, 146, 148,
153, 154, 159, 167
Гуслистый К.Г. – 36, 37, 41, 60–
62, 77, 79, 82
- Д**
Даниляк П.Г. – 155
Даниш М. – 155
Дашкевич Я.Р. – 87, 136, 141,
156, 160
Дерев'янкін Т.І. – 136
Дзира Я.І. – 83
Дзюба І.М. – 22, 23
Дзюба О.М. – 47, 48, 51, 77,
129, 154
Доброцький Я. – 150
Довбуш О. – 19
Домна-Розанда – 161
Дорошенко Д.І. – 25, 27, 54
Дорошенко П. – 70, 98, 149, 159
Драгоманов М.П. – 161

- Дубровський О.М. – 33
 Дядиченко В.А. – 36, 37, 44, 45,
 60–62, 70, 76, 91
- Є**всєєва Т.М. – 155
 Єльченко Ю.Н. – 87
 Єневич Ф.Ф. – 41
 Єфименко О.Я. – 127
 Єфименко П.С. – 161
- Ж**данович А. – 160
 Жуков Е.М. – 21
- З**абужко О.В. – 87
 Залізник М. – 19, 78, 160
 Замлинський В.О. – 51, 156
 Заремба С.З. – 47
 Заруба В.М. – 150
 Заяць А.Є. – 51, 165
 Зевелев О.І. – 17, 19, 20, 38
 Зема В.Є. – 51, 128
 Зінченко А.Л. – 135, 151
 Зінченко С.В. – 128
 Золотников І. – 139
- І**ваненко-Коляда С.І. – 160
 Іванова Т.Є. – 47
 Іконніков В.С. – 26, 28
 Ісаєвич Я.Д. – 137
 Іскендеров А.А. – 89
 Ісламов Т.М. – 92
- К**агамлик С.Р. – 156
 Калакура Я.С. – 17, 22
 Калнишевський П.І. – 137, 161
- Капітан Л.І. – 144, 145
 Капніст В.В. – 160
 Карл X – 110
 Карл XII – 59, 81, 112, 147, 149
 Касименко О.К. – 74, 76, 139
 Кеннеді Г. – 162
 Кирєєва Р.О. – 25
 Кисіль А. – 151
 Кищенко М.П. – 137
 Кісь Я.П. – 136
 Клименко П.П. – 28
 Ковалєвська О.О. – 51, 158, 171
 Коваленко Л.А. – 25
 Коваль М.В. – 87
 Когут З. – 49, 57, 91
 Кожолянко Г.К. – 140
 Козенко В.Д. – 9, 11
 Козловський П.Г. – 135
 Коленда Г. – 160
 Колесник І.І. – 85, 91
 Колибанова К.В. – 51
 Коллінгвуд Р. – 173
 Колумб Х. – 13
 Коляда Г.І. – 141
 Комісаров Б.М. – 24
 Компан О.С. – 41, 44, 45, 80, 83,
 84, 165
 Кондратьєв Г. – 160
 Кондрацький А.А. – 154
 Кононенко В.П. – 51, 122, 154
 Копнін П.В. – 20
 Кордуба М.М. – 41
 Корнієнко В.В. – 119
 Косик В. – 155
 Косинський К. – 19, 157

- Костомаров М.І. – 160, 161
Костюшко Т. – 140
Котляр М.Ф. – 80, 97, 133, 135–137
Коцієвський О.С. – 135
Кочегаров К.О. – 158
Кравченко В.В. – 43, 44, 85
Кривоніс М. – 82, 160
Крижанівська В.В. – 51, 139, 140
Крижанівський О.П. – 51
Крип'якевич І.П. – 28, 29, 42, 43, 67, 69, 70, 76, 83, 133, 140
Криса М. – 160
Кук В.С. – 142
Кулаковський В.М. – 134, 138
Куницький С. – 149
Курас І.Ф. – 131
- Леп'явко С.А. – 51, 118, 119, 157, 158
Лещенко М.Н. – 76, 79
Липинський В.К. – 127, 161
Лисяк-Рудницький І.П. – 12
Литвинова Т.Ф. – 153
Лобода Г. – 19
Лола О.П. – 41, 78, 82
Лукін І. – 87
- М**азепа І. – 19, 70, 109, 112, 128, 147, 153, 159, 161, 165, 171
Максиміліан II – 9
Марков А.П. – 141
Маркович Я. – 160
Маркуш В.М. – 134
- Маруня П.Ю. – 139
Марченко М.І. – 37, 39, 60, 61
Масенко Л.Т. – 160
Маслійчук В.П. – 154, 160
Масненко В.В. – 49
Мацкевич В.А. – 141
Мегмед-Гірей IV – 147
Мельник Л.Г. – 51, 146, 147, 151, 162
Мельникова І.М. – 76
Мельниченко В.М. – 152
Михайлина П.В. – 80, 133, 136
Михайло Федорович – 148
Мицик Ю.А. – 51, 128, 139, 148, 155, 156, 160, 162
Мишко Д.І. – 37, 39, 44, 72, 82, 138
Мірза-Авак'янц Н.Ю. – 34
Могила А. – 159, 162
Могила П. – 19, 155
Мойсеєнко О.З. – 140
Мордвінцев В.М. – 51
Мотря Кочубеївна – 154
Моця О.П. – 151
Мулявічюс Л.П. – 139
Муляр А.М. – 154
Муравльова Т.М. – 138
- Н**аливайко С. – 19, 138, 157
Натикач П.І. – 47, 138, 141
Наумов Ф. – 162
Нечай Д. – 82, 160
Нечай І. – 148
Новицький Я.П. – 34

- О**Коннар Б. – 161
 Огієнко І.І. – 29
 Оглоблин О.П. – 34, 35, 38, 39,
 43, 56, 57, 60–62, 67, 127,
 167
 Огуй О.Д. – 153
 Окиншевич Л.О. – 34
 Олексій Михайлович – 66
 Олійник Л.В. – 40, 46, 76, 136
 Олійник О.Л. – 157
 Онопрієнко В.І. – 55, 56, 89
 Оріховський С. – 151
 Орлик В.М. – 125
 Орлик П. – 98, 111, 147, 159, 161
 Острянин Я. – 138
- П**авленко Г.І. – 129
 Павло І – 152
 Палій С. – 19, 60, 160
 Панашенко В.В. – 46, 84, 99, 100,
 126, 136, 137, 141, 142, 149
 Патяка О.О. – 51
 Пеняк П.С. – 134
 Перетц В.М. – 26
 Петренко І.М. – 154
 Петро І – 60, 61, 125
 Петровський М.Н. – 34, 36, 37,
 39, 60–62, 73
 Пивовар С. – 42, 43, 65
 Пиріг П.В. – 152
 Підгородецький Л. – 136
 Підкоритов Г.А. – 20
 Пінчук Ю.А. – 74
 Пірко В.О. – 135, 164, 165
 Плецький С.Ф. – 158
- Пляшко Л.А. – 163
 Подградська О.М. – 134
 Покровський М.М. – 33, 59
 Полетаєв А.В. – 10
 Полонська-Василенко Н.Д. –
 27, 28, 34, 37, 39, 60–62
 Полуботок П. – 98, 154
 Полухін Л.К. – 82
 Попельницька О.О. – 51, 124
 Прокопович Ф. – 19
 Пугачов О. – 76
 Пукашевич О.А. – 154
 Путро О.І. – 45–47, 51, 133, 140,
 152, 156, 159
 Пуха І.В. – 142
 Пушкарьов П.М. – 141
- Р**адзивілл Я. – 162
 Разін С. – 62, 76
 Ранке Л. – 9
 Рашба Н.С. – 136
 Реєнт О.П. – 98
 Репринцев В.Ф. – 129
 Резакевич К. – 155
 Репіна Л.П. – 89
 Риндіни – 135
 Рігельман О.О. – 127
 Різаліті Р. – 162
 Рознер І.Г. – 41, 76, 82, 138
 Розумовський К. – 19, 159
 Ролле І. – 161
 Романова О.О. – 51, 153
 Романовський В.О. – 136
 Рудакова Ю.К. – 152
 Румянцева В.А. – 96

- Русіна О.В. – 51, 126, 167
Рябінін-Склярєвський О.О. – 34
- С**
Савельєва І.М. – 10
Савчук Ю.К. – 51, 123
Сагайдачний П. – 19, 98, 119,
120, 127, 154
Садовая Г.М. – 9, 11
Самойленко В.І. – 41, 162
Самойлович І. – 70, 148
Санін Г.О. – 136
Санцевич А.В. – 66, 87
Сарбей В.Г. – 87
Сас П.М. – 47, 48, 51, 97, 98, 102,
119–121, 129, 136, 148,
151, 154, 158
Свешніков І.К. – 149
Сергієнко Г.Я. – 47, 73, 74, 76,
79, 138, 151, 157
Сергійчук В.І. – 51, 138, 159, 165
Сигидин М.В. – 160
Сидоренко Н.С. – 40
Сидоренко О.Ф. – 46, 47, 51, 84,
165
Симоненко Р.Г. – 149
Сироткін В.М. – 152
Сисин Ф. – 151
Січинський В.Ю. – 161
Скоропадський І. – 19, 98, 159
Скоропадські – 98
Скубицький Т.Т. – 36
Слабєєв І.С. – 41, 80, 133, 134
Слабченко М.С. – 34, 57
Славутич Є.В. – 123
- Смолій В.А. – 47, 48, 51, 52, 68,
72, 77, 93–95, 97, 99, 101,
102, 105, 110, 113, 117,
121, 124, 129, 134, 139,
140, 141, 146, 150, 151,
156, 157, 159, 160, 165–
167, 171
Сойко І.П. – 41
Сокирко О.Г. – 51, 52, 149
Соловійова Г.В. – 159
Софонович Ф. – 127
Спаська Є.О. – 135
Станіславський В.В. – 51, 109,
112, 128, 147, 150, 159
Старченко Н.П. – 51
Шашевський Д.М. – 37
Стеньгач (Савчук) Н.О. – 51
Степанков В.С. – 51, 93–97, 99,
101, 110, 124, 129, 138,
146, 148, 156, 159, 167,
171
Стецюк К.І. – 37, 39, 44, 47, 62,
73, 76, 82, 139
Стороженко І.С. – 149
Струкевич О.К. – 51, 121, 146,
148, 151, 160
Студинський К.О. – 57
Субтельний О. – 159, 161
Сулима І. – 159
Супруненко М.І. – 62
- Т**
Таїрова-Яковлева Т.Г. – 150,
153, 157, 159, 162, 163
Тарле Є.В. – 81
Телегін Д.Я. – 157

- Тельпуховський Б.С. – 81
 Терентьева Н.О. – 124
 Гимченко В.М. – 152
 Тищенко М.Ф. – 134
 Ткаченко М.М. – 40, 133, 134
 Тодійчук О.В. – 97
 Тоїчкін Д.В. – 51, 123
 Томозов В.В. – 51, 122
 Торбек К. – 33
 Травкіна О.І. – 156
 Трьольч Е. – 8, 10
 Туманський Ф. – 153
 Тхор В.М. – 136
- У**
 Удод О.П. – 141
 Ульяновський В.І. – 51
- Ф**
 Федірко А.М. – 155
 Федорук Я.О. – 52, 147
 Філюшкін О.І. – 88
 Флоровський А.В. – 136
 Флоря Б.М. – 137
 Франко І.Я. – 37
 Фріс В.Я. – 128
 Фруменков Г.Г. – 137
 Фуко М. – 5
- Х**
 Харишин М.В. – 155
 Хеггман Б. – 147
 Хижняк З.І. – 141
 Хмельницький Б. – 19, 65, 66,
 69, 70, 76, 82, 83, 94, 96,
 97, 102, 109, 110, 113, 115,
 127, 129, 138, 147, 148,
 150, 155, 159, 161, 162, 170
- Хмельницький Т. – 161
 Храбан Г.Ю. – 139
 Хут Л.Р. – 8, 9, 16, 24
- Ч**
 Чабан А.Ю. – 158
 Чацький Т. – 155
 Черкас Б.В. – 117
 Черкаський І. – 34
 Чернов Є.І. – 135
 Чубатий М.М. – 58
 Чухліб Т.В. – 51, 52, 98, 99, 107,
 108, 110, 111, 116, 120, 122,
 147–149, 159, 160, 167
- Ш**
 Шабульдо Ф.М. – 47
 Шайноха К. – 161
 Шама О.І. – 51
 Швагрун В. – 166
 Швидько Г.К. – 51
 Шевченко Н.В. – 51
 Шевченко О.М. – 51, 155
 Шевченко Т.Г. – 47
 Шевченко Ф.П. – 40, 43, 45, 47,
 67–69, 74, 76, 79, 83, 110,
 133, 138, 139, 141, 143,
 164, 165, 172
 Шекера І.М. – 138
 Шелест П.Ю. – 44, 45
 Шемякін Я.Г. – 89
 Шеретюк В.М. – 51
 Шефер Д. – 8
 Шип Н.А. – 47, 48, 77, 142
 Штернберг Я.В. – 141
 Шульга І.Г. – 133, 134

Щербак В.О. – 47, 48, 51, 117,
118, 138, 156, 157

Щербань Т.О. – 55, 56

Щербина В.І. – 28

Щербицький В.В. – 75

Юшков С.В. – 37, 40, 62, 69, 82

Яворницький Д.І. – 34, 57, 127

Яворський М. – 57

Яворський С. – 19

Яковенко Н.М. – 12, 13, 51, 96

Яковлів А.І. – 161

Якубова Л.Д. – 124

Ян III Собеський – 147

Яремчук В.П. – 44, 85

Ярошевич А. – 34

Ястребов Ф.О. – 36, 62

Ясь О.В. – 51, 67

Яценко Г.А. – 136

Ankersmith F. – 89

Appleby J. – 89

Iggers G. – 89

Jacob M. – 89

Kocka J. – 92

L. Rudnystky I. – 12

Le Goff I. – 92

Mousnier K. – 14

Ricard J. – 89

Schäfer D. – 8

Yant L. – 89

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Валентина Матях

Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України

У пропонованій розвідці на основі опрацювання створеного в Інституті історії України НАН України значного наукового доробку в царині вивчення національного історичного процесу раннього нового часу розглянуто місце установи в конституюванні новістичного напрямку досліджень в Україні та внесок її творчого колективу в формування проблемного поля ранньоновістичних студій та становлення основних інтерпретаційних моделей.

Для науковців, викладачів та студентської молоді, всіх, хто цікавиться проблемами дослідження української історії та прирощення наукового історичного знання.